

TERUGGAAN ÉN BLIJVEN

Denkbeelden van oudere migranten in kaart gebracht

Een tussentijds verslag van de centrale projectgroep

TERUGGAAN ÉN BLIJVEN

Denkbeelden van oudere migranten in kaart gebracht

© Stichting Bevordering Maatschappelijke Participatie
Sarphatikade 13
1017 WV Amsterdam

tel: 020-4282728
fax: 020-4282928
e-mail: bmpadam@xs4all.nl

verslag: F.D. von Meijenfeldt
S. Moerbeek

eindredactie: S. Moerbeek
D. Ghidei Biidu

Project Teruggaan én Blijven
de positie van oudere migranten in een perspectief van solidariteit tussen generaties

2e druk, februari 2001

Voorwoord

Voor u ligt een bijzonder rapport.

Bijzonder omdat het tot stand is gekomen op basis van de ervaringen, inzichten en inspanningen van oudere migranten (mannen én vrouwen) zelf. Gedurende acht maanden heeft een groep oudere Surinamers, Turken en Marokkanen zich door ingewikkelde discussies en een enkel onderling misverstand heen geworsteld om tot de visie te komen die in dit verslag wordt gepresenteerd.

Bijzonder ook omdat die visie zich niet enkelvoudig richt op de zorg, maar ingaat op een grote hoeveelheid aan vraagstukken die dagelijks spelen in het leven van oudere migranten. Daarmee geeft het rapport een rijkdom aan beleidsperspectieven voor de politiek, voor de overheid, voor instellingen op het gebied van zorg en wonen, voor verzekeringsmaatschappijen, voor gemeenten, voor opleidingsinstituten en voor de zelforganisaties van migranten.

Bijzonder tenslotte omdat aan de gesprekken van de Centrale Projectgroep ook enkele Surinaamse, Turkse en Marokkaanse jonge vrouwen hebben deelgenomen. Zij hebben met hun levendige blik en kritische vragen gezorgd voor een extra dimensie in de discussies.

Als stichting Bevordering Maatschappelijke Participatie, verantwoordelijk voor de opzet van het Project Teruggaan én Blijven, danken wij de deelnemers aan de Centrale Projectgroep voor hun persoonlijke betrokkenheid en de bereidheid die zij hebben getoond om elkaar te willen vertrouwen. Wij danken het projectteam van Teruggaan én Blijven voor zijn niet aflatende inspanning om de leden van de Projectgroep tot hun recht te laten komen en de uitkomsten van de discussies op papier te zetten.

Wij gaan er van uit dat er met dit verslag een goede basis is gelegd voor de gesprekken in de tweede fase van het project. In deze gesprekken gaat het om de vraag op welke wijze bestaande instellingen en organisaties in Nederland kunnen bijdragen aan de versterking van de positie van oudere migranten en in hoeverre ze zich willen opstellen als partners bij de uitwerking van de voorstellen in dit verslag.

W. A. Budding
Directeur stichting BMP

December 2000

Inhoudsopgave

Leden van de Centrale Projectgroep	6
1. Inleiding	9
Centrale Projectgroep	10
Verslag eerste fase	11
Een ander perspectief	11
Uitgaan van eigen ervaringen	12
Leeswijzer	13
2. Veranderingen in het leven van oudere migranten	14
2.1 De geschiedenis vormt de migrant	14
2.2 Veranderende levensperspectieven	16
2.3 Weerstand en individualisering in Nederland	18
2.4 Politieke hoop in de landen van herkomst	19
3. Visie op de positie van oudere migranten	22
3.1 Teruggaan en blijven: het zoeken van een balans	22
Inburgering in Nederland	22
Eigen identiteit en ´roots´	23
Definitieve keuze haast onmogelijk	24
3.2 Een vraagstuk van ouderen en jongeren	25
Veranderende beelden	25
Noodzaak van een open dialoog	26
3.3 Oudere migranten zijn actieve mensen	27
Weinig ondersteuning	28
Niet alleen maar samen met partners	29
Tot slot	29

4. Belangrijke thema's	32
4.1 Remigratie en pendelen	32
Remigreren	32
Het blijven individuele keuzes	37
Pendelen	38
Informatiebehoefte	40
4.2 Financiële positie	41
Verbetering noodzakelijk	41
4.3 Wonen en Zorg	43
Wonen	43
Wonen in het land van herkomst	43
Pendelen en wonen	44
Wonen in Nederland	44
Het gesprek over wonen	45
Zorg	47
Zorgplicht en zorgverwachting	47
Gesprek der generaties	49
Multiculturele zorg in Nederland	49
De vraag moet centraal staan	50
Randvoorwaarden bij de zorg	52
Zorg in de landen van herkomst	53
Investeren in landen van herkomst	54
4.4 Dialoog tussen de generaties	56
4.5 Maatschappelijke participatie	59
Bestaande activiteiten	59
De wil om actief te zijn	60
Steun instellingen onvoldoende	61
Participatie meer dan welzijnswerk	62
4.6 Partnerschap	64
Partnerschap verder ontwikkelen	64
Rollen verschillende partners	65
Tot slot en verder	70

Bijlagen

- I. Doelstellingenschema
- II. Leden van de Initiatiefgroep
Leden van de Klankbordgroep
Jongere interviewers
- III. Gesprekspartners
- IV. Opzet en werkwijze
- V. Relevante literatuur

Leden van de Centrale Projectgroep

De leden van de Centrale Projectgroep nemen deel op persoonlijke titel. De hieronder aangegeven functies in het dagelijks leven vertellen iets over hun achtergrond.

Centrale Projectgroep	Functies
Mevrouw Dilek Akcan	Werkzaam bij Moskee Noord Taallesen, sociale hulpverlening
De heer M. Celikkök	Bestuurlijke functies in Uden (N.B.) CDA, moskeevereniging Vrijwilliger bij Milli Görüs Oud-werknemer Stadswacht
De heer Sefa Çetin	Actief in Moskee Noord
De heer Chris Cramer	Deelraadslid Amsterdam - Zeeburg Lid Seniorenraad Amsterdam
Mevrouw J. Delchot	Actief in de Evangelische Broedergemeente (EBG)
De heer A.R. Emanuels	Actief in Wi Kontren, woongroep Surinaamse senioren
Mevrouw Seyma Halici	Voorzitter vrouwenfederatie Milli Görüs Oud-werkneemster ABN-Amro
De heer A. El Hassnaoui	Voorzitter Marokkaanse ouderenvereniging in stadsdeel de Baarsjes Voorzitter Landelijke vereniging Marokkaanse ouderen Lid programmacommissie De Hudsonhof
Mevrouw Ikram Kanjaa	Apothekersassistente
De heer Yilmaz Koçer	Oud-voorzitter Turks platform Bos en Lommer Actief in sportvereniging/voetbal
De heer Henny Liu	Voorzitter Chinese ouderenvereniging Tung Lok Actief in sociaal-maatschappelijk werk
De heer Mustapha Mejjati	Deelraadslid Amsterdam - Slotervaart/Overtoomse veld Secretaris Comité Marokkaanse Arbeiders in Nederland (KMAN)
De heer L. Naciri	Voorzitter Unie Marokkaanse Ouderverenigingen in Nederland (UMOVN)
Mevrouw Naïma Namri	Medewerkster Euro Mediterraan Centrum voor Migratie en Ontwikkeling (EMCEMO)
Mevrouw Sharon Perlee	Studente Europese studies
Mevrouw E. Powel	Werkzaam bij Amsterdam Thuiszorg
Mevrouw E. Sabajo	Werkzaam in de financiële sector
De heer M. Yilderim	Voorzitter Turkse ondernemersvereniging Amsterdam-Oost Rijschoolhouder Actief in belangenorganisatie gehandicaptenzorg

1. Inleiding

Oudere migranten behoren in maatschappelijk en financieel opzicht tot de meest kwetsbare groepen in de Nederlandse samenleving. Tweederde van de oudere migranten leeft onder de armoedegrens. De vraag of zij willen en kunnen terugkeren naar hun land van herkomst of hier zullen blijven houdt hen voortdurend bezig, zonder dat ze tot een definitieve keuze kunnen komen. Hun wortels liggen daar, hun kinderen wonen veelal hier. De samenleving daar is sterk veranderd sinds ze vertrokken zijn. Hier zijn ze in ieder geval verzekerd van de noodzakelijke medische zorg. De financiële ruimte om echt te kunnen kiezen is er eigenlijk niet.

Jongere migranten, die veel meer geworteld zijn in de Nederlandse maatschappij, voelen zich vaak verantwoordelijk voor het wel en wee van de eerste generatie migranten, hun ouders en grootouders. Zij worstelen met de vraag hoe ze die verantwoordelijkheid tot uitdrukking kunnen brengen. De ouderen verwachten vaak dat hun kinderen voor hen zullen zorgen. De jongeren ervaren deze 'zorgplicht' als een zware taak die moeilijk is te combineren met hun eigen ambities en de eisen die de Nederlandse samenleving aan hen stelt. Ze zoeken naar vormen om hun verant-

woordelijkheid gestalte te geven, zonder dat ze als individu gebukt gaan onder een te zware taak, of gekweld worden door schuldgevoelens.

Binnen de Marokkaanse, de Turkse en de Surinaamse gemeenschappen, zowel onder ouderen als onder jongeren, leven veel ideeën over de positie van ouderen en hoe deze eventueel verbeterd kan worden. Deze gedachten blijven vaak 'binnenskamers', omdat er geen organisatorische mogelijkheden zijn om ze op hun levensvatbaarheid te toetsen of ze in praktijk te brengen.

Deze constatering is voor de stichting Bevordering Maatschappelijke Participatie (BMP) aanleiding geweest om het initiatief te nemen tot het project 'Teruggaan én Blijven; de positie van oudere migranten in een perspectief van solidariteit tussen generaties' (Tenbé).

Het project dat voor het grootste deel gesubsidieerd wordt door het ministerie van VWS, is in september 1999 gestart met een voorbereidingsfase. In deze fase zijn de volgende stappen gezet:

- een literatuurstudie met betrekking tot de positie van oudere migranten in Nederland;
- interviews met sleutelfiguren uit de diverse migrantengemeenschappen over de thema's en vraagstukken die zij belangrijk vinden;
- video-interviews door Turkse, Marokkaanse en Surinaamse jongeren met oudere familieleden
- een serie gesprekken met verschillende overheden, instellingen en organisaties, over de vraag in hoeverre zij voor zichzelf een rol zien bij het verbeteren van de positie van oudere migranten en de mate waarin zij betrokken willen zijn bij het project (zie bijlage 3).

Tevens zijn in deze periode een landelijke Initiatiefgroep en een Klankbordgroep gevormd. De Initiatiefgroep fungeert vooral als inhoudelijk steunpunt en maatschappelijk drager van het project (zie bijlage 2). De Klankbordgroep is gevormd om er voor te zorgen dat de ontwikkelingen binnen het project ook van overheidswege gevolgd kunnen worden (zie bijlage 2).

Centrale Projectgroep

In december 1999 is een begin gemaakt met het formeren van een Centrale Projectgroep van oudere Surinamers, Turken en Marokkanen (mannen en vrouwen), en enkele jongere migranten. De Projectgroep is begin maart 2000 voor het eerst bijeen

geweest. Opdracht aan de Projectgroepen is geweest om met elkaar de beelden over het ouder worden in een vreemd land en de vele vraagstukken die dit met zich meebrengt te inventariseren.

Omdat bekend is dat Marokkaanse en Turkse vrouwen in aparte vrouwengroepen soms gemakkelijker hun inzichten naar voren brengen dan in groepen waarin ook mannen vertegenwoordigd zijn, zijn er aanvullend twee aparte bijeenkomsten voor oudere vrouwen in het Marokkaans en het Turks georganiseerd. Deze bijeenkomsten zijn samen met enkele instellingen voor migranten(vrouwen) voorbereid (zie bijlage 3).

De deelnemers aan de Centrale Projectgroep hebben verschillende motieven om deel te nemen aan het project. Een van die motieven is dat zij het een uitdaging vinden om met ouderen uit andere etnische groepen samen te werken. Een ander motief is dat zij het belangrijk vinden om het onderwerp van het ouder worden te plaatsen in de context van hun eigen gemeenschappen. De positie van oudere migranten is volgens hen niet alleen een vraagstuk van de Nederlandse overheid en Nederlandse zorginstellingen, maar ook van de Marokkaanse, de Turkse en de Surinaamse gemeenschap.

Verslag eerste fase

In dit rapport wordt verslag gedaan van de eerste uitvoeringsfase van het project. De kern van het verslag wordt gevormd door de discussies van de Centrale Projectgroep. Daarnaast is er gebruik gemaakt van de inzichten die in de voorbereidingsfase van het project en tijdens de bijeenkomsten van de Initiatiefgroep en de Klankbordgroep zijn opgedaan.

Ter illustratie van de vraagstukken zijn in de tekst kaders met voorbeelden opgenomen die in de video-interviews en de verschillende bijeenkomsten naar voren zijn gekomen.

Het verslag heeft een dubbel karakter:

1. het brengt de beelden en vraagstukken die oudere migranten zelf belangrijk vinden in kaart;
2. het benoemt een aantal initiatieven en activiteiten die ondernomen kunnen worden om de positie van oudere migranten te verbeteren en koppelt die aan actoren.

Het is in de eerste plaats geschreven als basismateriaal voor de tweede en derde fase van het project. In de tweede fase staat het gesprek over de handelingsperspectieven van maatschappelijke organisaties, instellingen, ondernemingen en overheden centraal. In de derde fase wordt er, onder meer op basis van deze gesprekken een programma voor de belangenbehartiging van oudere migranten ontwikkeld.

Daarnaast kan het verslag ook breder gebruikt worden door iedereen die zich wil verdiepen in de belevingswereld van oudere migranten.

Een ander perspectief

Het perspectief van waaruit dit verslag geschreven is verschilt wezenlijk van het perspectief van waaruit de problematiek van ouder wordende migranten gewoonlijk wordt beschreven. Hoofdinvalshoek in dit verslag is niet de vraag hoe er voor gezorgd kan worden dat oudere migranten meer gebruik (kunnen) maken van de aanwezige voorzieningen. Hoofdaandachtspunt is de vraag welke initiatieven er volgens migranten zelf genomen zouden moeten worden om hun positie te versterken. Daarbij is door de Projectgroep niet alleen gekeken naar de situatie in Nederland, maar met nadruk ook naar de situatie in de landen van herkomst. In het verslag wordt uitgebreid gemotiveerd waarom dit twee-sporendenken zo belangrijk is. Een tweede centrale invalshoek in het verslag is het belang van de betrokkenheid van jongere migranten bij de problematiek van de ouderen.

Het feit dat er in de eerste plaats is gekeken naar de initiatieven die migranten zelf belangrijk vinden, wil niet zeggen dat er in de discussies van de Projectgroep geen oog is geweest voor de rol van de Nederlandse overheden, van de politiek, van

instellingen en van maatschappelijke organisaties. Integendeel, als de Projectgroep ergens van overtuigd is, dan is het wel dat de migrantengemeenschappen bondgenoten en partners nodig hebben om überhaupt initiatieven rond de positie van de ouderen te kunnen nemen. Aan het eind van dit verslag wordt uitgebreid ingegaan op de vraag wie de potentiële partners zijn bij de verschillende initiatieven die de Projectgroep voorstaat en hoe de verschillende overheden de randvoorwaarden daarvoor kunnen scheppen.

Uitgaan van eigen ervaringen

De Centrale Projectgroep is in het totaal acht keer bijeen geweest. Soms als groep in zijn geheel (18 deelnemers), soms in aparte bijeenkomsten voor de Turkse, de Marokkaanse en de Surinaamse leden. De bijeenkomsten vonden plaats in de Regentenzaal van het Dr. Sarphatihuis in Amsterdam. In de gesprekken heeft de ervaringswereld van de deelnemers voorop gestaan. Vanuit die ervaringswereld is verkend wat er volgens de Projectgroepleden nodig is om de positie van oudere migranten te versterken.

In het verslag zijn de sporen van deze aanpak terug te vinden. Beelden en conclusies worden niet aldoor in een rechte lijn gepresenteerd, maar wisselen elkaar hier en daar af. Ook is terug te lezen hoe de leden van de Projectgroep oudere migranten enerzijds zien als autonome men-

sen met veel mogelijkheden en anderzijds als mensen die hier en daar steun nodig hebben om hun doelen te verwezenlijken. Soms ook wordt er in het verslag over oudere migranten in het algemeen gesproken, terwijl op andere plaatsen juist wordt ingegaan op de verschillen in geschiedenis en belevingswereld tussen de drie groepen. Ondanks de verschillen die hier en daar worden aangegeven, is de algemene bevinding van de Projectgroep dat de overeenkomsten groter en belangrijker zijn dan de verschillen. De in dit verslag gepresenteerde visie en voorstellen dienen dan ook beschouwd te worden als resultaten van de Projectgroep in zijn geheel.

Het is voor de leden van de Projectgroep niet altijd even gemakkelijk geweest om elkaar te verstaan en de bedoelingen van de ander te begrijpen. Dit heeft niet alleen te maken met het feit dat het Nederlands de voertaal in de bijeenkomsten was, maar ook met de verschillende culturele en politieke achtergronden van de deelnemers. De inspanning van de Projectgroepleden om de onderlinge verschillen te overbruggen en respect te hebben voor elkaars mening is bewonderenswaardig. Hoewel de deelnemers aanvankelijk alleen benaderd zijn om gedurende de eerste fase van het project als 'denktank' te fungeren, zijn zij inmiddels tot de conclusie gekomen dat zij als groep, waarin de drie gemeenschappen vertegenwoordigd zijn, met el-

kaar verder willen gaan en dat zij ook in de vervolgfases van het project een actieve rol willen spelen. Dit betekent dat zij in de tweede fase van het project betrokken zullen zijn bij de interviews en gesprekken met de 'buitenwereld' over handelingsperspectieven en partnerschappen en dat zij in de derde fase van het project mee zullen spreken over de inrichting van het programma van het slotsymposium.

Leeswijzer

In de volgende hoofdstukken wordt de visie van de Projectgroep en de uitwerking van die visie in een zestal belangrijke thema's beschreven. Onderwerpen die daarbij aan de orde komen zijn:

- Remigratie en pendelen
- De financiële positie van oudere migranten
- Wonen en zorg
- De dialoog tussen de generaties
- De maatschappelijke participatie van oudere migranten
- Het belang van partnerschap met organisaties, instellingen en overheden

Het verslag is als volgt opgebouwd: Hoofdstuk 2 geeft een korte schets van een aantal veranderingen in het leven van oudere migranten (waaronder de geschiedenis van hun migratie) die van belang zijn om hun huidige denkwereld te begrijpen. In hoofdstuk 3 wordt de visie van de Projectgroep op de positie van oudere migran-

ten weergegeven. Aan de hand van de discussies, zoals die in de Projectgroep gevoerd zijn, worden de drie hoofdelementen waaruit deze visie is opgebouwd, beschreven.

Hoofdstuk 4 gaat dieper in op de zes belangrijke thema's die de Projectgroep voor de toekomst heeft benoemd. Per thema wordt een korte visie en een aantal uit te werken doelstellingen geformuleerd. Het verhaal eindigt met een 'Tot slot en verder' waarin een aantal beschouwende opmerkingen wordt gemaakt en waarin wordt aangegeven hoe er verder gewerkt zal worden met de bevindingen van dit verslag.

Bijlage 1 geeft een schematische samenvatting van de visie en de doelstellingen van de Projectgroep. Met behulp van dit schema zijn de conclusies van dit verslag eenvoudig terug te lezen. De overige bijlagen geven nadere achtergrondinformatie over het project.

Bijlage 2 en 3 bevatten overzichten van betrokkenen bij het project. In bijlage 4 is de opzet en werkwijze van het project samengevat. Bijlage 5 omvat een overzicht van relevante literatuur die in de loop van het project verzameld is.

Wij hopen dat dit verslag dient als inspiratie voor verdere initiatieven.

Projectteam Tenbé

2. Veranderingen in het leven van oudere migranten

2.1 De geschiedenis vormt de migrant

De oudere migranten van nu zijn naar Nederland gekomen toen ze nog jong en in de kracht van hun leven waren. De geschiedenis van hun migratie is bepalend voor hun hele levenshouding. Naarmate ze ouder worden neemt de betekenis van hun verleden toe.

Voor een goed begrip van de achtergronden van de oudere migranten die met elkaar de Centrale Projectgroep van het project Teruggaan én Blijven vormen, geven we in dit hoofdstuk een korte schets van de geschiedenis van de migratie uit Marokko, Turkije en Suriname. Ook gaan we in op een aantal veranderingen die oudere migranten hebben meegemaakt sinds ze uit hun land vertrokken zijn.

Marokko

In het begin van de jaren zestig worden, na een eerdere periode van ongecontroleerde werving, de eerste wervingsakkoorden getekend met Marokko. Deze akkoorden dienen om het grote tekort aan ongeschoolde arbeidskrachten in Nederland op

te vangen. Het grootste deel van de arbeidsmigranten komt uit het arme Rifgebied.

In de periode van 1961 tot 1973 migreren vooral gehuwde mannen die hun gezin verlaten om tijdelijk in Nederland te gaan werken vanwege de hoge verdiensten. Koning Hassan II zegt in verband met de arbeidsmigratie: "Marokko is een boom die zijn wortels in Afrika heeft, maar die ademt en leeft door zijn bladerdak in de Europese wind".

De oliecrisis van 1973 leidt in het Westen tot een diepgaande economische crisis. De behoefte aan buitenlandse arbeidskrachten daalt sterk; de officiële werving wordt direct stopgezet. Vanaf 1973 is er in Europa een visumplicht voor Marokkanen.

Na 1973 staat de migratie in het teken van de gezinshereniging. Terugkeer is voor de migranten geen reële optie vanwege de politieke onderdrukking en de slechte sociaal-economische situatie in Marokko. De eerste generatie Marokkanen laat steeds vaker zijn gezin overkomen.

Vanaf 1983, wanneer het proces van gezinshereniging grotendeels is voltooid, krijgt de migratie een ander karakter. Het

zijn nu vooral de toekomstige partners van kinderen van de eerste generatie migranten die naar Nederland komen.

*Ik was vijftien toen mijn man me naar Nederland meesleep-
te. Ik wist niets van Nederland,
niet eens waar het op de kaart
lag. We zijn met de auto ge-
komen; het was een lange reis
en het was koud.
(Marokkaanse vrouw, 46 jaar,
sinds 1969 in Nederland)*

Turkije

Het grootste deel van de Turkse migranten is afkomstig uit Centraal-Anatolië. In de jaren vijftig ontstaat er een grote werkloosheid op het platteland. Dit veroorzaakt een trek naar de grote steden, van waaruit mensen verder migreren naar Europa. Redenen van de migratie zijn armoede en het verlangen naar een betere toekomst.

Nederland tekent in 1964 de eerste wervingsovereenkomst met Turkije. Net als bij Marokko gaat het om de werving van goedkope, laag opgeleide, arbeidskrachten. De criteria voor toelating in Nederland zijn: maximaal 35 jaar oud en een goede gezondheid.

De Turkse migratie is in eerste instantie gericht op een tijdelijk verblijf in Nederland

Op een dag kwam ik een man tegen waar ik vroeger voor had gewerkt. Hij liep met een hoed, een paraplu en een radio en hij herkende mij niet meer of hij deed alsof. Ik dacht, dit kan niet, dat Europa maakt dat je je verleden niet meer herkent. Dat moet ik zelf zien en binnen een paar uur besloot ik ook te gaan.

Ik besepte toen niet het verlies van cultuur, van onze kinderen, onze toekomst en dat alleen maar om er beter van te worden.

(Turkse man, 52 jaar, sinds 1970 in Nederland)

om daarna met het gespaarde geld terug te keren naar Turkije.

Na 1970 is er sprake van gezinshereniging met als hoogtepunt de periode tussen 1975-1980.

De migratie krijgt daarna een permanent karakter. De kinderen van de eerste migranten vormen een generatie die in Nederland is geboren. Een steeds groter deel heeft een Nederlands paspoort en ziet zijn toekomst hier, zij het dat de partner nog vaak in Turkije wordt gezocht.

Suriname

De vroegere koloniale relatie tussen Suriname en Nederland speelt een belangrijke rol in het begrijpen van de migratiestromen. Suriname kent een langere geschiedenis van migratie naar Nederland. Kinderen worden, als daar geld voor is, naar Nederland gestuurd om te gaan studeren. Veel van de studenten blijven voorgoed in Nederland.

*Wij zijn thuis met twaalf kinderen. Mijn broers en zusters lieten de anderen één voor één overkomen. De oudste ging als eerste. Als er genoeg geld gespaard was voor de overvlucht dan volgde de volgende, die dan weer spaarde voor degene die daarop kwam. De hereniging van de familie in Nederland was belangrijk omdat wij geen ouders meer hadden, enkel elkaar. In Nederland konden we studeren en werken.
(Surinaamse vrouw, 59 jaar, sinds 1965 in Nederland)*

In 1975, aan de vooravond van de onafhankelijkheid van Suriname vertrekken grote aantallen werklozen, vrouwen en kinderen richting Nederland (ca 150.000). Reden voor vertrek van vooral Javanen en

Hindoestanen is de vrees voor de politieke dominantie van de Creolen die op dat moment aan het bewind zijn.

In 1977 verslechtert de economische en politieke situatie in Suriname en kiezen velen alsnog voor de Nederlandse nationaliteit en vertrekken naar Nederland. In 1979 wordt de visumplicht ingesteld. Na 1980 is het voor Surinamers niet meer mogelijk alsnog te kiezen voor de Nederlandse nationaliteit. In de periode 1979-1980 komen daarom dertigduizend Surinamers naar Nederland.

In 1980 vindt de militaire staatsgreep plaats. Dieptepunt van de recente Surinaamse geschiedenis zijn de decembermoorden in 1982.

De politieke situatie en de slechter wordende economische omstandigheden vormen vanaf de jaren tachtig een steeds sterker wordend motief om naar Nederland te gaan.

2.2 Veranderende levensperspectieven

De eerste generatie Turkse en Marokkaanse migranten werd geronseld vanwege een tekort op de Nederlandse arbeidsmarkt. Ze gingen vooral werken in banen met lichamelijk zware en ongezonde arbeid. Dat heeft zijn tol geëist. Velen belandden in de WAO of moesten door massaontslagen hun werkzaamheden opgeven. De automatisering

ringsgolf in de jaren zeventig was het sterkst voelbaar in de sectoren waar veel migranten werkten. Er werden geen (om-)scholingsprogramma's aangeboden en velen werden afhankelijk van een uitkering. Maar dat is niet de enige verandering die de mensen hebben ondergaan. De migranten zijn ouder geworden. Ze hebben hun gezin hierheen gehaald om een betere toekomst voor de kinderen te garanderen. Ze zien zich gesteld voor een opvoedings-taak in de Nederlandse samenleving die anders is dan ze van huis uit gewend zijn. De oude waarden en normen uit het land van herkomst krijgen een nieuwe betekenis in de Nederlandse samenleving. Dat uit zich onder andere in een discussie over de vraag wanneer de ouders en wanneer de scholen verantwoordelijk zijn voor de opvoeding van de kinderen.

Eerder oud

Oudere migranten zijn eerder oud dan Nederlanders. Dat heeft te maken met:

- de gemiddeld lagere levensverwachting in landen van herkomst (hoewel daarin de laatste jaren snel verbetering komt);
- de invloed van het zware werk;
- de invloed van de migratiegeschiedenis;
- het verschil tussen de eigen belevingswereld en de manier waarop Nederlanders naar oudere migranten kijken.

Ondanks hun jarenlange verblijf in Nederland voelen veel oudere migranten zich nog altijd buitenlander in Nederland. Dit heeft te maken met taalproblemen, discriminatie en een geringe schoolopleiding. Het alternatief van de terugkeer lonkt. Tijdens vakanties in het land van herkomst weten migranten zich wel begrepen en gewaardeerd. Toch blijkt definitieve terug-

*Ik heb altijd zwaar en gevaarlijk werk gedaan en ben uiteindelijk in de WAO beland. Daarna was het heel moeilijk weer aan de bak te komen, misschien wel door discriminatie. Als je ook ziet dat zelfs onze jongeren met hetzelfde probleem zitten, ondanks de krapte op de arbeidsmarkt. Zal er dan voor ons nog werk zijn?
(Turkse man, 51 jaar, sinds 1973 in Nederland)*

keer vaak niet reëel. In het geboorteland wordt de migrant nogal eens als Nederlander gezien, met alle gevolgen van dien. Bovendien hebben in het geboorteland ook veel veranderingen plaatsgevonden. Familieleden zijn vaak al overleden of hebben ook voor een bestaan in het buitenland gekozen. De vervreemding van het land van herkomst wordt dikwijls pas zichtbaar als de migranten definitief terugkeren. De

gemeenschappen daar hebben hun eigen dynamiek, waarden en normen veranderen. De economische omstandigheden zijn in voortdurende ontwikkeling en de sociale verbanden hebben een ander karakter gekregen.

2.3 Weerstand en individualisering in Nederland

“We waren welkom in Nederland”. Dat is het overheersende beeld van de ouderen in de Projectgroep van Tenbé. In de verhalen overheerst het beeld van gastvrije opvang door de Nederlandse bevolking die open en nieuwsgierig de nieuwkomers tegemoet treedt. Voor de Surinaamse gemeenschap is de koloniale geschiedenis en het beeld dat men van Nederland had, belangrijk geweest. Taal en cultuur waren bekend uit de schoolboekjes. “Vroeger was je als Surinamer ‘vreemd’ voor de Nederlanders, maar wel welkom. Er was meestal wel familie in Nederland om naar toe te gaan. Er waren nog niet zo veel Surinamers. Wij kregen Nederlands onderwijs in Suriname en kenden de topografie van Nederland soms beter dan de Nederlanders zelf. We wisten meer van de geschiedenis van Nederland dan die van ons eigen land”. Het kolonialisme heeft diepe sporen achtergelaten die voelbaar zijn in het heden. Dat legt een extra druk op de ver-

houdingen tussen bevolkingsgroepen en beïnvloedt de kijk op de samenleving. Voor de Marokkaanse en Turkse migranten is de startsituatie anders. In de begintijd van de ‘gastarbeiders’ is er sprake van Nederlandse gastgezinnen die de migranten opvangen. Maar er zijn ook minder enthousiaste en schrijnende verhalen, bijvoorbeeld over de huisvesting in pensions. De brandgevaarlijke pensions waar veel te veel mensen op een klein oppervlak worden gehuisvest staan nog helder op het netvlies. “Vijftig gastarbeiders op een oppervlakte van 10 x 10 meter”. De situatie in Nederland is in de loop van de tijd veranderd. De houding van Nederlanders ten opzichte van andere culturen is naar de ervaring van de deelnemers minder tolerant geworden. In de samenleving wordt meer discriminatie gevoeld, zeker waar het de arbeidsmarkt betreft. “Onze jongeren komen niet aan het werk, terwijl er zoveel vraag op de arbeidsmarkt is. Dan ga je toch denken dat er gediscrimineerd wordt”. Tegelijkertijd zijn er ook de voorbeelden van grote culturele en godsdienstige vrijheid. Zoals: onderwijs in eigen taal en cultuur, goede randvoorwaarden voor de bouw van moskeeën en mogelijkheden tot interculturele communicatie.

De Projectgroep ervaart de samenleving in Nederland de laatste jaren als individualistischer, minder in gemeenschappen georganiseerd. Aan de ene kant betekent dat

een vrijere samenleving, waarin ieder zijn eigen weg kan zoeken. De keerzijde is dat er een verwijdering tussen ouderen en jongeren ontstaat, omdat de oude waarden en normen niet meer als enige waarheid worden aangenomen.

De oude sociale verbanden zijn lange tijd de thuisbasis geweest voor politieke betrokkenheid bij de samenleving. In de jaren zeventig en tachtig was er sprake van een groot aantal zelforganisaties die strenden voor de belangen van de migranten. Zij waren sterk gepolariseerd. De indeling van de organisaties in links en rechts maakte de aansluiting bij een van de stromingen eenvoudig. Door het einde van de koude oorlog en door de toenemende individualisering is de rol van zelforganisaties niet meer zo vanzelfsprekend. Aan de ene kant is het ingewikkelder geworden om tot groepsvorming te komen om zo veranderingen door te voeren. Aan de andere kant zijn er nu ook voor migranten meer mogelijkheden om met gelijkgestemden verschillend soortige (tijdelijke) groepen te vormen die initiatieven kunnen nemen.

2.4 Politieke hoop in de landen van herkomst

De eerder genoemde veranderingen in de landen van herkomst hebben te maken met politieke ontwikkelingen en met modernisering van de samenlevingen daar.

De trek van het platteland naar de stad leidt er toe dat de oorspronkelijke sociale en familiale verbanden verdwijnen. Vroeger was er sprake van sterke familiebanden met onderlinge steun, vooral ook door de nabijheid in de plattelandsdorpen. "In Marokko verdwijnen in de grote steden de koffiehuisen om de hoek. Iedereen zit thuis voor z'n tv".

De modernisering brengt echter ook een zekere vrijheid met zich mee, een vrijheid die door migranten in Nederland soms minder gevoeld wordt. Hier leven migranten vaak in een geïsoleerde omgeving, met een sterke sociale controle. "In de moderne steden van Marokko kan ik als Marokkaans meisje in badpak flaneren over het strand; iets wat ik in Nederland niet in mijn hoofd zou halen."

De politieke veranderingen in de landen van herkomst geven een zekere hoop voor de toekomst. In Turkije is een sterke wil aanwezig om samenwerking in Europees verband van de grond te krijgen. Binnen de Turkse gemeenschap in Nederland ontstaat een toenemende behoefte om bij te dragen aan de politieke en maatschappelijke opbouw in Turkije. Een groot vraagstuk is echter wel hoe de bestaande politieke corruptie daarbij omzeild kan worden. In Marokko is er, aan het eind van de regeringsperiode van koning Hassan II, een zekere liberalisering doorgevoerd. Onder zijn opvolger Mohammed VI lijkt deze ten-

dens te worden doorgezet. Er ontstaat meer aandacht voor de gelijke rechten van de vrouw en het welzijn in de samenleving. Het gevoel overheerst dat er meer samen- gewerkt kan worden met de Marokkaanse overheid en dat zogenaamde non- gouvernementele organisaties (ngo's) be- langrijker worden bij het nemen van nieu- we maatschappelijke initiatieven. In Suri- name hebben de laatste verkiezingen en de benoeming van de heer Venetiaan tot president nieuwe hoop gegeven op verbe- tering van de politieke en economische situatie en op herstel van de betrekkingen met Nederland. Dat schept de randvoor- waarden voor Surinamers in Nederland om sociale projecten te ontwikkelen voor de (oudere) bevolking in Suriname. De in dit hoofdstuk, in vogelvlucht, be- schreven veranderingen die oudere mi- granten tijdens hun leven hebben meege- maakt, zijn van belang om de visie die door de Centrale Projectgroep is ontwik- keld, te kunnen begrijpen. In het volgende hoofdstuk waarin deze visie in zijn kern wordt weergegeven, worden deze veran- deringen verder ingekleurd vanuit het per- spectief van de deelnemers zelf.

3. Visie op de positie van oudere migranten

In de bijeenkomsten van de Centrale Projectgroep is door de deelnemers over een groot aantal onderwerpen gesproken. Zij deden dit in een vrije setting waarbij de enige twee restricties waren dat ieder moest spreken op grond van zijn eigen persoonlijke ervaring en kennis (dus geen partijpolitieke standpunten) en dat de discussie verband moest houden met het onderwerp van de betreffende bijeenkomst. In de loop van de gesprekken heeft de Projectgroep een geheel eigen visie op de positie van oudere migranten ontwikkeld. Kern van deze visie is dat oudere migranten niet in de eerste plaats benaderd moeten worden in termen van zorg, maar dat zij vooral benaderd moeten worden als actieve zelfstandige mensen die in een voortdurende afweging tussen teruggaan en blijven, in staat zijn hun eigen toekomst tegemoet te treden.

In dit hoofdstuk gaan we nader in op de verschillende elementen waaruit deze visie is opgebouwd. Achtereenvolgens komen aan de orde:

- het keuzevraagstuk van teruggaan en/of blijven en de invloed die dit heeft op het dagelijks leven;
- de positie van oudere migranten als een vraagstuk van ouderen en jongeren;

- de behoefte van oudere migranten om gezien te worden als actieve mensen die eigen initiatieven willen ontplooiën en daarvoor partners nodig hebben.

3.1 Teruggaan en blijven: het zoeken van een balans

Inburgering in Nederland

Het beeld dat door de leden van de Projectgroep wordt geschetst van hun eigen migratiegeschiedenis, is het verhaal van jonge migranten die vol verwachtingen over de toekomst naar Nederland komen, om na een paar jaar met voldoende geld weer terug te keren. Met het voortschrijden der jaren zijn zij zich, soms nadrukkelijk en soms minder bewust, ook in Nederland thuis gaan voelen. Ze wonen inmiddels langer in Nederland dan ze ooit in Marokko, Turkije of Suriname hebben gewoond. "Een deel van je identiteit ontleen je aan je leven hier, dat gebeurt vanzelf". Kinderen spelen een belangrijke factor in de inburgering in Nederland. Door de kinderen komen migranten in aanraking met veel verschillende aspecten van de Nederlandse samenleving. Het onderwijssysteem, de gezondheidszorg en de economische structuren.

Het bestaande beeld in de Nederlandse samenleving, dat veel migranten zich niet betrokken voelen bij het onderwijs en de toekomst van hun kinderen, is niet in overeenstemming met de beelden van oudere migranten zelf. Meestal is de toekomst van hun kinderen hun alles. Kinderen die slagen op het gebied van opleiding en werk zijn hun grootste trots. Dat oudere migranten hoge verwachtingen van hun kinderen hebben, wil overigens niet zeggen dat de aansluiting bij het onderwijs en de omringende samenleving gemakkelijk gaat. Veel oudere migranten voelen zich in de wereld van de Nederlandse instanties verlegen en onbegrepen en maken zich grote zorgen over dát deel van de jongeren dat de aansluiting met die wereld niet kan maken.

Ondanks deze zorgen en ondanks het feit dat velen zich in zekere zin afgedankt voelen, hebben ze op een aantal punten een positief beeld van de Nederlandse samenleving. Met name het voorzieningenniveau en de afwezigheid van corruptie worden zeer gewaardeerd.

Eigen identiteit en 'roots'

Het werken en leven in Nederland heeft veel migranten gestimuleerd om nadruk te leggen op de gewoonten, gebruiken, normen en waarden van hun eigen cultuur. De identiteit gevormd in het land van herkomst wordt als zeer belangrijk en als een

houvast in een deels onbekende samenleving ervaren. Je voelt je nog steeds Surinamer, Turk of Marokkaan en wordt door de buitenwereld ook zo gezien en daarop aangesproken.

Wanneer oudere migranten teruggaan naar hun eigen land voor een vakantieperiode, dan voelen ze zich daar thuis. Het klimaat doet hen goed en ze voelen zich gewaardeerd door hun omgeving. Hoewel er in de landen van herkomst veel veranderd is, zijn er toch nog steeds de oude vertrouwde geuren en beelden die onherroepelijk associaties met vroeger oproepen. Het leven is er in een zekere zin gemakkelijker, er wordt minder gehaast en regels en afspraken wegen minder zwaar. Bovendien woont een groot deel van de familie, broers en zusters, ooms en tantes, neven en nichten en soms ook nog een of meer van de eigen kinderen, daar.

Dit alles heeft tot gevolg dat er voor oudere migranten eigenlijk geen sprake is van twee werelden die te scheiden zijn. "Als je in Nederland bent denk je aan Suriname en als je daar bent is het net omgekeerd". "In Nederland heb je koffiehuisen voor Marokkanen uit Tetouan en in Marokko heb je koffiehuisen waar Marokkanen uit Nederland elkaar treffen".

Definitieve keuze haast onmogelijk

De oudere migrant verenigt twee werelden in zichzelf, maar is als mens ongedeeld gebleven. Dit betekent dat een definitieve keuze voor of het land van herkomst, of Nederland, altijd inhoudt dat je een deel van jezelf opgeeft. Het leven van oudere migranten kenmerkt zich eigenlijk doordat elke dag opnieuw de balans gevonden moet worden tussen hier en daar. En dat is precies de reden waarom veel oudere migranten de voorkeur geven aan 'pendelen'. Dat wil zeggen heen en weer reizen tussen beide landen en in elk van beide situaties lang genoeg blijven om toch een zekere rust te vinden.

Opvallend is ook hoe de politieke situatie in de landen van herkomst de belevingswereld van migranten in Nederland beïnvloedt. Nu er in Marokko een nieuwe, liberalere wind is gaan waaien, leidt dat tot een nieuw elan onder de Marokkanen. De politieke situatie in Suriname daarentegen is lange tijd als uitzichtloos ervaren. De verkiezingen van dit jaar hebben de hoop op veranderingen in Suriname nieuw leven ingeblazen. Deze hoop maakt dat Surinamers in Nederland voor het eerst sinds lange tijd weer durven nadenken over initiatieven in Suriname. In Turkije is er sprake van vrij fundamentele politieke tegenstellingen rond onderwerpen als Koerdistan

en het islamitisch fundamentalisme. Deze tegenstellingen en het daarmee gepaard gaande onderlinge wantrouwen zijn ook voelbaar binnen de Turkse gemeenschap in Nederland. Binnen de Centrale Projectgroep leidt dit ertoe dat de Turkse groep, sterker dan de andere twee groepen, de eigen initiatieven wil afschermen van invloeden van buitenaf.

De integratie van beide werelden, die in Nederland en die in het land van herkomst, beïnvloedt alle keuzes die in het leven gemaakt worden, of het nu gaat om wonen, zorg of de verwachtingen die men van de kinderen heeft. In de visie van de Projectgroep gaat de discussie over de toekomst van oudere migranten dus zowel over hun positie in Nederland als over hun relatie met het land van herkomst.

Elke oudere migrant wil het liefste op basis van zijn eigen individuele afwegingen beslissen of hij/zij zijn tijd:

- voor het grootste deel in Nederland en voor een klein deel in het land van herkomst zal doorbrengen;
- of voor een groot deel in het land van herkomst en een klein deel in Nederland;
- of evenwichtig verdeeld over beide landen;
- of in een andere verdeling.

In de praktijk zijn er echter veel factoren die een dergelijke keuzevrijheid aanzienlijk

beperken of zelfs onmogelijk maken. De leden van de Projectgroep benadrukken dat het voor de toekomst van de huidige en komende generaties oudere migranten van groot belang is om deze belemmeringen op te heffen (zie hoofdstuk 4.1). Het feit dat de meeste oudere migranten niet kunnen kiezen voor definitieve terugkeer wil overigens niet zeggen dat ze zich niet verbonden blijven voelen met de gemeenschappen daar. Ook al besluit men in Nederland te blijven, dan nog vindt men het uiterst belangrijk om met energie en geld in de herkomstlanden te investeren.

3.2 Een vraagstuk van ouderen en jongeren

Oudere migranten verwachten over het algemeen dat hun kinderen voor hen zullen zorgen. Deze verwachting is gebaseerd op de gewoonten en tradities in de landen van herkomst, waar over het algemeen geen andere oudedagsvoorziening bestaat dan de eigen familie. En op het beeld dat oudere migranten hebben van de ouderenzorg in Nederland. Ouderenzorg wordt in de eerste plaats met verzorgingshuizen geassocieerd en verzorgingshuizen in de landen van herkomst zijn vaak 'armenhuizen'.

In de Projectgroep is uitgebreid gesproken over het onderwerp zorg en de relaties tussen de generaties. Uit de eerste discussies kwam naar voren dat jongere migranten zich, door de bank genomen, zeer verantwoordelijk voelen voor het wel en wee van hun ouders. Zeker de moslims die zijn opgevoed met de islamitische traditie van de zorgplicht, kunnen zich niet anders voorstellen dan dat zij voor hun ouders moeten zorgen. Maar ook onder Surinaamse jongeren is het gevoel van verantwoordelijkheid groot.

Veranderende beelden

In de loop van de discussies binnen de Projectgroep zijn zowel de beelden over de zorgplicht van de jongeren als over de Nederlandse verzorgingshuizen in een ander licht komen te staan. Na bezoek aan verschillende verzorgingshuizen blijken oudere migranten (en dat is niet alleen de ervaring van de Projectgroep) hun beeld snel bij te stellen en waarden zij de netheid en de kwaliteit van de verzorging. Een flink aantal kan zich voorstellen dat zij zelf, wanneer er voor een aantal aanpassingen op het gebied van voeding, ruimte en verzorging wordt gezorgd, in een dergelijk huis zouden willen wonen. Op dit moment lijken sommige oudere migranten zelfs positiever over verzorgingshuizen te denken dan autochtone Nederlanders.

Als gevolg van de voorzichtige kennismaking met het Nederlandse zorgsysteem en als gevolg van een diepgaander discussie over wat je nu reëel van je kinderen kan

verwachten is in de Projectgroep langzamerhand het besef ontstaan dat er een onderscheid gemaakt kan worden tussen het principe van de zorgplicht, dat door iedereen, mannen, vrouwen en jongeren, erkend wordt, en de feitelijke uitoefening van verzorgende taken.

Met name het punt van de jongeren dat ze toch niet voor niets zoveel energie in opleiding en werk hebben geïnvesteerd en dat de behuizing in Nederland het ook niet eenvoudig maakt je ouders bij je in huis te nemen, wordt door de ouderen als een reëel argument gezien.

Tussen de drie groepen tekenen zich daarbij wel enige verschillen af. Veel van de Surinaamse ouderen benadrukten vanaf het begin dat hun kinderen een eigen leven hebben en eigen verantwoordelijkheden en dat zij alleen waardering en liefde van ze verwachten. Onder de Turkse en Marokkaanse mannen deed zich de grootste verandering voor. Zij legden steeds meer accent op de mogelijkheid van én én. Aandacht en liefde van de kinderen en een beetje verzorging, maar aanvullende hulp van zorgverlenende instanties. De Marokkaanse en Turkse vrouwen hebben van meet af aan een vrij praktische houding aangenomen in deze discussie. Omdat zij zelf belast zijn met de uitvoering van verzorgende taken weten ze wat daarbij komt kijken en zien ze liever dat hun kinderen zich toeleggen op scholing, een goede carrière en hun eigen gezin.

Noodzaak van een open dialoog

In de opvatting van de Projectgroep zal iedere familie zelf uit het vraagstuk van de verwachtingen omtrent zorg moeten komen. Oudere migranten zullen volgens de inschattingen van de Projectgroepleden steeds meer inzien dat ze in Nederland met andere sociale patronen te maken hebben dan in het land van herkomst. Het meest belangrijk vindt de Projectgroep echter dat het gesprek over zorgplicht en zorgverwachtingen in een bredere kring dan in de familie wordt gevoerd. Binnen families is het spreken over wederzijdse verwachtingen vaak taboe. "De vader zegt gewoon tegen de zoon: "Jij zorgt later voor mij". De zoon durft hem niet tegen te spreken, ook al weet hij dat zijn huis te klein is en dat zijn vrouw er moeite mee zal hebben. De problemen komen pas aan het licht als het eigenlijk al te laat is en iedereen klem zit".

In discussies van ouderen en jongeren die geen familie van elkaar zijn is het gemakkelijker het vraagstuk te verkennen, zo is de ervaring van de Projectgroep.

Van de kant van de jongeren wordt daarbij benadrukt dat het dragen van verantwoordelijkheid voor de ouderen niet altijd hoeft te betekenen dat je zelf als individu de zorgverantwoordelijkheid op je neemt. Er zijn ook andere vormen waarin jongeren gezamenlijk hun verantwoordelijkheidsge-

voel ten opzichte van de ouderen tot uitdrukking kunnen brengen. Met name bij het aan de orde stellen van de treurige financiële positie van veel ouderen kunnen jongeren een belangrijke rol spelen. Als lobbyisten, maar misschien ook wel als initiatiefnemers voor nieuwe vormen van financiering. Een open dialoog tussen jong en oud over de positie van de ouderen en de mogelijkheden van de jongeren, die georganiseerd wordt door de verschillende gemeenschappen zelf, is in de ogen van de Projectgroep een belangrijk aandachtspunt voor de toekomst.

3.3 Oudere migranten zijn actieve mensen

Een gangbaar beeld van oudere migranten, dat ook door veel migranten zelf wordt onderschreven, is dat oudere migranten eigenlijk niets om handen hebben en ook niet actief willen zijn. "Ze verdoen hun tijd met rondhangen in koffiehuisen en moskeeën". Een rondgang langs de leden van de Centrale Projectgroep en de vrouwen die hebben deelgenomen aan de aparte vrouwenbijeenkomsten laat zien dat dit beeld voor hen in ieder geval niet opgaat. Zij zijn stuk voor stuk zeer actief in tal van organisaties en soorten van vrijwilligerswerk. De leden van de Projectgroep zijn zeker niet te bestempelen als een elite. Ze zijn niet geselecteerd op opleiding of

werkervaring en delen veel kenmerken met andere Turkse, Marokkaanse en Surinaamse ouderen.

De vraag rijst of dit betekent dat het gangbare beeld niet klopt, of dat we in de Projectgroep toch te maken hebben met een zekere voorhoede.

Het antwoord is beide. De leden van de Projectgroep zijn in zekere zin een voorhoede doordat zij zich in willen zetten voor hun gemeenschap en zich bewust zijn van het feit dat er weinig verandert als je zelf niet iets doet. Het zijn mensen die, ondanks hun soms beperkte kennis van de Nederlandse taal en soms geringe opleiding, op zoek gaan naar mogelijkheden om hun stem te laten horen.

Een deel van de oudere migranten is ook veel actiever dan op het eerste gezicht lijkt. In de Turkse vrouwenbijeenkomsten schetsten de deelnemers de mogelijkheden in Nederland om buitenshuis activiteiten te doen, als sporten en deelnemen aan buurthuisactiviteiten (en daarbij andere mensen te ontmoeten), als een groot voordeel ten opzichte van een bestaan binnenshuis op het platteland van Turkije.

In hun discussies bevestigen de Projectgroepleden echter ook dat veel andere oudere migranten, en dan met name de Turken en de Marokkanen, kampen met een grote hoeveelheid lege tijd. Oudere Surinamers zijn volgens hen over het al-

gemeen actiever. De Surinaamse gemeenschap kent uitgebreide netwerken van vrijwilligers. De eigen kerken, religieuze – en andere organisaties spelen een belangrijke rol in het inhoud geven aan solidariteit en aandacht voor anderen binnen de gemeenschap. Turken en Marokkanen hebben veel minder eigen organisatorische verbanden. Mede door hun problemen met de taal hebben ze weinig informatie over de mogelijkheden in de Nederlandse samenleving. Bovendien bestaat er in hun gemeenschappen geen traditie van georganiseerd vrijwilligerswerk. Omdat veel oudere Turkse en Marokkaanse mannen al vroeg in de WAO terecht zijn gekomen of werkloos zijn geraakt, strekt de lege tijd zich over vele jaren uit. Door hun migratiegeschiedenis, de discriminatie en het wantrouwen in de Nederlandse samenleving en door hun gebrekkige beheersing van het Nederlands hebben ze weinig zelfvertrouwen overgehouden.

Een bekend beeld is dat van de oudere Turkse of Marokkaanse man die met een plastic tas vol ongelezen brieven iedereen aanklampt waarvan hij maar vermoedt dat deze hem kan helpen bij het doorgronden van deze papieren. Dit beeld drukt de geïsoleerdheid van veel oudere migranten uit.

Toch is het volgens de leden van de Projectgroep een misvatting om te denken dat oudere migranten niet actief zouden willen zijn. Binnen de diverse groepen bestaat

een enorme dorst naar informatie en honger naar mogelijkheden om deel te nemen aan discussies en activiteiten. Mensen voelen hun leven voorbij glijden en willen het gevoel hebben dat ze meetellen.

Weinig ondersteuning

Dat andere groepen oudere migranten weinig tot activiteiten komen heeft, volgens de Projectgroep en ook volgens de leden van de Initiatiefgroep, met verschillende oorzaken te maken. Een van de belangrijkste redenen is dat de bestaande voorzieningen niet echt kunnen inspelen op de behoefte van deze groep. Die behoefte bestaat vaak uit organisatorische steun bij het omzetten van ideeën in feitelijke activiteiten en gebeurtenissen. De algemene welzijnsinstellingen zijn, ondanks het beleid dat ze voor iedereen moeten werken, nog steeds niet echt in staat om oudere migranten te bereiken. Een belangrijke reden hiervoor is dat ze niet weten hoe ze moeten omgaan met mensen die formele tijden en afspraken anders hantieren. Er wordt vaak weinig ruimte genomen om het vertrouwen van mensen te winnen, er vanuit gaande dat het maken van heldere afspraken voldoende is.

Maar ook de categoriale instellingen zijn slechts in beperkte mate van betekenis voor oudere migranten. Vaak zijn deze instellingen, die veel op buurtniveau actief zijn, zo gebonden aan formele taakomschrijvingen, dat ze geen ruimte hebben

om in te spelen op behoeften die daar buiten vallen. De meeste van deze instellingen richten zich op het geven van voorlichting aan bepaalde categorieën migranten (bijvoorbeeld jongere vrouwen). Het organiseren van discussiebijeenkomsten voor oudere vrouwen kan in deze taken niet worden ingepast.

Soms ook wordt door Nederlandse bestuurders en ambtenaren de verwachting geuit dat de moskeeën meer aan opbouwende activiteiten zouden moeten doen. Moskeeën in Marokko en Turkije hebben echter een andere functie dan parochies en kerkgemeenten in Nederland die zich, zeker in het verleden, met allerlei soorten van samenlevingsopbouw hebben beziggehouden.

De Centrale Projectgroep houdt een groot pleidooi voor het creëren van vormen van opbouwwerk die aansluiten bij de behoeften onder groepen oudere migranten om maatschappelijk actief te zijn. Daarbij dient te worden aangesloten bij de bestaande kaders binnen de migrantengemeenschappen. Het gaat de Projectgroep dus niet alleen om de vraag of de bestaande voorzieningen toegankelijk zijn voor oudere migranten, maar vooral om het scheppen van mogelijkheden voor oudere migranten om op hun eigen manier deel te nemen én bij te dragen aan de Nederlandse samenleving. Daarbij zien ze hun eigen gemeen-

schappen als onderdeel van die samenleving (zie hoofdstuk 4.5).

Niet alleen maar samen met partners

In de Centrale Projectgroep hebben de deelnemers met elkaar een grote hoeveelheid aan activiteiten en initiatieven geformuleerd. Opvallend is de belangrijke rol die zij daarbij zien weggelegd voor oudere migranten zelf. Zij zijn zich bewust van het feit dat je als groep in de samenleving niet voor alles naar de overheid kunt lopen in de verwachting dat die je problemen oplost. Het alleen stellen van eisen aan de overheid maakt dat mensen passief blijven en dat er een klaagcultuur ontstaat. De leden van de Projectgroep willen zelf investeren in de samenleving hier en daar. Daarbij realiseren zij zich dat zij als vrijwilligers slechts een beperkte rol kunnen spelen en dat ze partners nodig hebben die kunnen investeren en die over de benodigde kennis beschikken. Een van de belangrijkste conclusies van de Projectgroep is dan ook dat partnerschapontwikkeling hoog op de agenda van migrantengroepen in Nederland dient te staan.

Tot slot

In dit hoofdstuk hebben we de visie van de Centrale Projectgroep belicht aan de hand van een aantal belangrijke discussies. Het ontwikkelen van een individuele balans

tussen de gewichten 'teruggaan' en 'blijven', het voeren van een open dialoog met jongere generaties en het nemen van eigen initiatieven zijn steeds terugkerende elementen in deze visie. In het volgende hoofdstuk wordt de visie van de Projectgroep uitgewerkt in een aantal belangrijke thema's.

4. Belangrijke thema's

In het vorige hoofdstuk is duidelijk geworden dat oudere migranten in twee werelden leven en dat ze met beide werelden vergroeid zijn. Als ze in Nederland zijn denken ze aan vroeger en verlangen ze terug naar het land van herkomst. En als ze in het land van herkomst zijn denken ze aan Nederland. Nederland is een deel van hen geworden, net zoals het land van herkomst dat is.

In dit hoofdstuk laten we zien hoe dit gevoel en dit denken zijn invloed heeft op de keuzes, de ideeën, de initiatieven en de ambities van oudere migranten. We doen dit aan de hand van een zestal thema's dat uit de discussies in de Projectgroep als belangrijk naar voren is gekomen. Dit zijn de thema's:

- remigratie/pendelen
- financiële positie
- wonen/zorg
- dialoog tussen de generaties
- maatschappelijke participatie
- partnerschap

Per thema geven we eerst een beeld van de manier waarop er in de Projectgroep over het onderwerp is gesproken en wat de Projectgroepleden daarbij belangrijke uitgangspunten vinden. Daarna gaan we in op de concrete doelstellingen en initiatieven

die er in de groep geformuleerd zijn om het betreffende thema verder uit te werken en gestalte te geven. De paragraaf over Partnerschap gaat vooral over de rol van de organisaties, instellingen en overheden bij het realiseren van deze doelstellingen.

4.1 Remigratie en pendelen

Als het om de toekomst van oudere migranten gaat staat in de Projectgroep de behoefte aan keuzemogelijkheden centraal. In deze paragraaf wordt beschreven welke factoren van invloed zijn op de keuzes rond pendelen of remigreren. Eerst gaan we in op de belemmeringen die er zijn om voor altijd terug te keren naar het land van herkomst, daarna wordt de optie van pendelen besproken en gewogen. We besluiten de paragraaf met de initiatieven die er volgens de leden van de Projectgroep te nemen zijn op het gebied van remigratie en pendelen.

Remigreren

Het zal altijd de droom van migranten blijven om te remigreren naar het land van herkomst. Het lijkt ook een mooie oplossing om op je oude dag terug te keren naar je wortels en te genieten van het klimaat daar en van de aanwezigheid van je fami-

lie. De Nederlandse overheid, die zich realiseert dat veel oudere migranten deze wens koesteren en die ziet dat velen van hen in Nederland in zekere zin verpieteren, staat op zich niet onwelwillend tegenover het idee van terugkeer. In 1985 zijn daartoe twee remigratieregelingen in het leven geroepen. Van deze regelingen werd echter relatief weinig gebruik gemaakt. De Remigratiewet die per 1 april 2000 van kracht is geworden, vervangt de remigratieregelingen. De wet betekent een verruiming van de mogelijkheden voor remigratie, bijvoorbeeld door het verlagen van de leeftijdsgrens naar 45+ in plaats van 55+. Uit navraag bij het Nederlands Migratie Instituut (NMI) naar de huidige belangstelling voor remigratie blijkt dat de opkomst bij de voorlichtingsbijeenkomsten groot is en dat ook het aantal aanvragen lijkt toe te nemen (ook al omdat de wet voor meer groepen toegankelijk is). Het is echter nog te vroeg om uitspraken te doen over het feitelijk aantal terugkeerders.

Door de Projectgroep zijn verschillende factoren genoemd die het voor mensen moeilijk maken te kiezen voor definitieve remigratie. Deze zijn (in willekeurige volgorde):

a. De financiële positie

Veel oudere migranten hebben door de jaren heen een weinig rooskleurige financiële positie opgebouwd. Ook als ze oud zijn

werken de gemiste kansen uit het verleden door. Ze hebben vaak nauwelijks pensioen op kunnen bouwen. In de sectoren waar met name Turken en Marokkanen hebben gewerkt bestonden dikwijls geen collectieve pensioenregelingen. (Voor oudere Surinamers die vaak ook bij de (semi-) overheid hebben gewerkt speelt dit probleem iets minder).

De AOW-opbouw¹ van de meeste migranten is onvolledig doordat ze te kort (minder dan 50 jaar) in Nederland hebben gewoond. Dit tekort wordt tot op bijstandsniveau aangevuld door de Sociale Dienst. Het bijstandsdeel kan echter niet worden meegenomen bij remigratie.

Krachtens de nieuwe Remigratiewet heeft iedere remigrant boven de 45 jaar die aan een aantal criteria voldoet, naast een eenmalige tegemoetkoming in de reis- en verhuiskosten, recht op een maandelijkse uitkering in het remigratieland. De hoogte van deze uitkering is afhankelijk van de kosten van levensonderhoud in het betreffende land en van de gezinssamenstelling. Een probleem is echter dat de remigratie-

---

¹ De AOW is een opbouwverzekering. Alle ingezetenen, ongeacht hun nationaliteit, zijn verzekerd. Wie tussen het 15^e en het 65^e jaar altijd verzekerd is geweest krijgt het volle pensioenbedrag. Per jaar dat er geen sprake is van rechtmatig verblijf in Nederland, wordt 2% in mindering gebracht op de maximum uitkering.

uitkeringen vastgesteld zijn op basis van de kosten van levensonderhoud van 1985. Sindsdien hebben er in Turkije, Suriname en Marokko aanzienlijke prijsstijgingen plaatsgevonden. De koopkrachtontwikkeling in de landen van herkomst wordt niet als uitgangspunt genomen. Met name de kosten op het gebied van de gezondheidszorg zijn vaak erg hoog.

Sedert 1 januari 2000 is de Wet Beperking Export Uitkeringen (Wet BEU) van kracht. Volgens deze wet verliest de terugkeerder het recht op uitkeringen in het kader van het Nederlandse sociale zekerheidsstelsel (de AOW komt deels wel tot uitbetaling). Pas als er een zogenaamd 'handhavingsverdrag' wordt gesloten met het remigratieland, waarin de controle op uitkeringen wordt geregeld, kunnen de gevolgen van de wet BEU ongedaan worden gemaakt. Met Turkije, en onlangs ook met Marokko, is een dergelijk verdrag gesloten waardoor er nauwelijks negatieve gevolgen zijn voor mensen die in dat land een Nederlandse uitkering ontvangen. Met Suriname is door de instabiele politieke situatie van de afgelopen jaren een dergelijk verdrag nog niet tot stand gekomen. Sinds de regeringswisseling is het onderhandelingsproces hierover weer opgepakt. De verwachting is dat een dergelijk verdrag

zeker vóór 1 januari 2003, zal zijn gesloten.²

b. De gezondheidszorg

De gezondheidszorg in de landen van herkomst is dikwijls veel slechter dan in Nederland. Dit geldt met name voor de staatszorg. De particuliere klinieken leveren wel een hoog peil aan medische zorg, maar zijn voor de meeste mensen onbetaalbaar. De huidige Remigratiewet voorziet in een betere dekking van de ziektekosten voor remigranten. Daartoe worden afspraken gemaakt met de (staats)ziekenfondsen in de terugkeerlanden. Een probleem is echter dat deze ziekenfondsen bijzonder slecht werken. Een voorbeeld dat in de Projectgroep genoemd werd is de werking van het uitkeringsorgaan voor de sociale zekerheid in Turkije, Sosyal Sigortalar Kurumu (SSK). Uitkeringen die door deze instantie worden verstrekt bereiken de mensen vaak niet. Aanvragen raken zoek in allerlei bureaucratistische rompslomp. Particuliere verzekeringen en ziekenfondsen in Nederland, waarmee de ervaringen beter zijn, zijn helaas niet ingesteld op het vergoeden van medische zorg in de landen van herkomst.

c. De kinderen

De kinderen van oudere migranten zijn vaak op jonge leeftijd naar Nederland ge-

---

² Dat betekent binnen de overgangstermijn voor de wet BEU.

komen of hier geboren. Zij voelen er meestal niets voor om terug te keren naar een land dat ze voornamelijk kennen van de vakanties. De ouders zien meestal ook wel in dat hun kinderen daar moeilijk zullen kunnen aarden. Aanvankelijk is het idee van veel mannen om, wanneer de opvoedingstaak is volbracht en de kinderen zelfstandig en onafhankelijk zijn geworden, alsnog terug te keren. In de praktijk blijkt echter dat de vrouwen hier grote problemen mee hebben. Zij willen, ook als de kinderen groot zijn, intensief contact met ze blijven houden en betrokken zijn bij eventuele kleinkinderen.

d. De positie van Marokkaanse en Turkse vrouwen

Uit de vrouwenbijeenkomsten die in het kader van het project Tenbé zijn georganiseerd, komt naar voren dat veel Turkse en Marokkaanse vrouwen bang zijn om na terugkeer door hun man verstoeten te worden. Als zij verstoeten worden hebben ze in het land van herkomst geen poot om op te staan. Ze kunnen geen zelfstandige (financiële) positie opbouwen en worden volstrekt afhankelijk van familie. De reden waarom Turkse en Marokkaanse mannen soms met een andere, jongere vrouw, willen trouwen hangt onder andere samen met hun angst om onverzorgd achter te blijven. Een jonge sterke vrouw kan, als jij oud bent, tot in lengte van dagen voor je zorgen.

Voor Turkse en Marokkaanse vrouwen die in Nederland alleen zijn komen te staan (gescheiden vrouwen, weduwen) is het moeilijk om terug te keren omdat zij vaak geen eigen huis hebben en de prijzen van huurhuizen enorm hoog zijn. Bovendien voelen ze zich in Nederland vrijer en beschermd. Binnen de nieuwe Remigratiewet wordt voorzien in een individuele uitkering voor beide partners na relatieverbrekking, maar in de praktijk blijkt het voor vrouwen toch niet eenvoudig te zijn om zeggenschap over dit geld te verwerven.

e. Politieke omstandigheden

Ook de politieke omstandigheden zijn van invloed op de keuze voor terugkeer of niet. Voor oudere Surinamers geldt dat de voorwaarden voor terugkeer wat betreft de financiële positie, de positie van vrouwen en de relatie met de kinderen, redelijk gunstig zijn. Voor deze groep liggen de belemmeringen vooral op politiek vlak. De afwezigheid van een handhavingsverdrag, de verloedering van de zorg als gevolg van politiek en economisch wanbeleid en de onmogelijkheid om zelf initiatieven te nemen omdat die altijd door onduidelijke politieke besluitvorming 'overruled' kunnen worden, heeft er de afgelopen jaren voor gezorgd dat maar weinig oudere Surinamers voor terugkeer hebben gekozen. Nu de politieke situatie aan het veranderen is neemt de gedachte aan eigen initiatieven

voor de achtergebleven ouderen en voor remigranten weer toe.

Ook voor Turken wegen de politieke omstandigheden zwaar. De leden van de Projectgroep hebben over het algemeen weinig vertrouwen in de Turkse overheid en verwachten dat het nog vele jaren zal duren voordat Turkije enigszins aan de EU standaards kan voldoen. (Dit wil overigens niet zeggen dat ze niet veel van hun land houden en trots zijn op hun achtergrond). Voorlopig nodigt de politieke situatie absoluut niet uit om terug te keren. De politieke situatie in Marokko is vele jaren, met name voor de 'linkse' Marokkanen, een sterke belemmering geweest om terug te gaan. In de discussies met oudere Marokkanen blijkt dat de politieke situatie wel meespeelt in hun overwegingen omtrent terugkeren, maar dat deze minder zwaar weegt dan andere factoren. Het huidige politieke klimaat draagt daartoe zeker bij.

f. Gebrek aan sociale infrastructuur

Veel oudere migranten mogen dan een eigen huis hebben in de landen van herkomst, of in ieder geval een eigen stuk grond, maar een huis op zich is niet voldoende. In de dorpen, en wat betreft Surinamers ook de steden, waar ze vandaan komen is de sociale infrastructuur die ze van vroeger kenden gedeeltelijk verdwenen. Hun vrienden en leeftijdsgenoten hebben net als zij hun carrière elders ge-

*Ik ken een oudere vrouw in Marokko, die een eigen huis heeft en verzorging behoeft. Maar al haar familie is naar Europa geëmigreerd. Ze heeft genoeg geld om iedere dag een privé-verpleegster in te huren, maar dat is nu juist niet wat ze wil. De sociale netwerken waar ze op terug kon vallen zijn verdwenen.
(Marokkaanse vrouw)*

zocht. Op het gebied van zorg zijn er geen of zeer beperkte voorzieningen voorhanden. In de Projectgroep is herhaalde malen gesproken over de beelden die mensen rond terugkeer hebben. Velen willen in het land van herkomst graag actief zijn en zich inzetten voor de ontwikkeling van de samenleving daar. In de verhalen van de Projectgroepleden gaat het niet zonder meer om genieten van de oude dag. Er is een duidelijke behoefte om maatschappelijk betrokken te zijn. Een voorbeeld is dat van een werkende Surinaamse vrouw van 57 jaar die, als ze met pensioen of met de VUT gaat, naar Suriname terug wil keren om in haar huis kinderen op te vangen die van het platteland naar Paramaribo komen voor hun schoolopleiding. In de praktijk zijn de mogelijkheden voor dit soort initiatieven vaak beperkt: de sociale structuur

ontbreekt en de politieke omstandigheden laten weinig eigen initiatief toe.

g. Eenmalige terugkeeroptie

In de Remigratiewet is de mogelijkheid opgenomen om binnen een jaar terug te komen op het besluit tot definitieve terugkeer. Deze terugkeeroptie is bedoeld om de twijfelaars wat ruimte te geven en niet bij voorbaat elke stap terug naar Nederland af te snijden. In de praktijk wordt de terugkeeroptie echter als volstrekt onvoldoende ervaren om tot een besluit te kunnen komen. Veel remigranten zijn door hun uitkeringen, door hun kinderen en ook vanwege de zorg met handen en voeten aan Nederland gebonden. De angst dat er iets fout gaat en dat je dan niet terug kunt is heel erg groot. De periode van een jaar wordt als te kort beschouwd om echt te kunnen vaststellen of je in het land van herkomst opnieuw kunt aarden. Daarbij komt ook nog dat de visumplicht voor remigranten blijft bestaan. Deze visumplicht bemoeilijkt een regelmatig en langdurig familiebezoek in Nederland. Het is bovendien vaak een ingewikkelde bureaucratische en kostbare aangelegenheid om aan een visum te komen.

Het blijven individuele keuzes

Bovenstaande opsomming van belemmerende factoren kan de indruk wekken dat het bij voorbaat duidelijk is dat oudere migranten er beter aan doen niet voor terug-

*Ik had het gevoel dat ik in Nederland niets meer te zoeken had. Ik moest naar Suriname gaan om mijn steentje bij te dragen. Dat heb ik gedaan, maar het is uitgedraaid op een fiasco. De afspraken die ik met mensen en instanties had gemaakt werden niet nagekomen. Ik heb mijn keus nu gemaakt: Suriname is mijn vakantieland, Nederland mijn woonland. Je moet een duidelijke keus maken, want als je leeft met het idee terug te gaan zal je hier moeilijk een maatschappelijke carrière opbouwen. Als ik met pensioen ga wil ik pendelen en als dat niet meer kan dan ga ik naar Suriname, vanwege het klimaat en een prettige omgeving om de oude dag te slijten. Ik zal er dan wel voor moeten zorgen dat ik financieel niet afhankelijk ben van de overheid, want de sociale zekerheid daar is niet goed verzorgd.
(Surinaamse man, 53 jaar)*

keer te kiezen. Zo absoluut zijn de hier gepresenteerde feiten echter niet. Iedere individuele migrant maakt telkens opnieuw zijn/haar eigen afweging waarbij hij/zij het hele rijtje gegevens opnieuw langsloopt.

Voor sommigen is dit eens per maand of eens per half jaar, voor anderen elke dag. En elke keer wordt weer opnieuw een voorlopige keuze gemaakt.

De omstandigheden zijn ook niet statisch. De politieke situatie kan veranderen. Er kan opeens een mogelijkheid opdoemen om toch in het land van herkomst verzorgd te worden. Wanneer de migrantengemeenschappen bijvoorbeeld in staat zijn om projecten voor ouderen in de landen van herkomst te starten, dan zal dit onherroepelijk tot gevolg hebben dat meer ouderen kiezen voor hun oorspronkelijke droom.

Pendelen

Gezien de hiervoor beschreven belemmeringen wordt pendelen door veel oudere migranten als dé oplossing gezien. Het is een positieve mogelijkheid om de droom van terug te keren naar je land voor een deel werkelijkheid te laten worden. Vooral in de Turkse gemeenschap wordt pendelen als een reële optie gezien. De Marokkanen zouden wel graag willen, maar zien meer bezwaren. Vooral wanneer het leeftijdsverschil tussen man en vrouw zo groot is dat er sprake is van duidelijke verschillen in oriëntatie. Surinamers besluiten eerder om definitief terug te gaan naar het land van herkomst. Pendelen is voor hen als optie ook iets minder reëel door de afstand en de kosten die het reizen met zich mee brengt. Een aantal Surinamers kiest ook voor ande-

re pendelpatronen, zoals overwinteren in

*Ik heb het plan opgevat om met een aantal vrienden, als we oud zijn, gezamenlijk een huis te bewonen. Dat is gezellig, maar het geeft ook de mogelijkheid samen zorg en hulp te regelen. Als het om wat voor reden dan ook niet in Suriname kan, waarom dan niet bijvoorbeeld in Marokko? Als het er maar mooi is en warm en als woonruimte en zorg maar betaalbaar zijn.
(Surinaamse man, 55 jaar)*

Spanje.

Hoewel naar schattingen van Projectgroepleden zo'n 70-80% van de oudere migranten voor pendelen zou willen kiezen en een groot deel dit ook op een of andere manier in praktijk brengt, is er eigenlijk nog weinig bekend over dit verschijnsel. Het lijkt als fenomeen ook nog weinig geaccepteerd in Nederland. Overheden en (zorgverlenende) instanties verwachten duidelijke keuzes. Óf je blijft hier óf je keert terug. Soms wordt pendelen ook gezien als een handige manier om allerlei sociale en wettelijke verplichtingen te ontlopen. Volgens de Projectgroep Tenbé dient pendelen echter beschouwd te worden als een positieve oplos-

sing die individuele migranten kiezen op grond van reële persoonlijke afwegingen.

In de definitie van de Projectgroep houdt pendelen in dat er altijd een basisland is van waaruit men naar een ander land reist en weer terug. Voor oudere migranten is het basisland in de meeste gevallen Nederland. In het basisland is men verzekerd, staat men ingeschreven en betaalt men belasting. Er zijn verschillende vormen van pendelen: een half jaar hier en een half jaar daar, maar vaker gaat het om iets kortere perioden die afgewisseld worden.

Net als bij remigratie zijn er rond pendelen een aantal belemmerende factoren. De Projectgroep pleit voor maatregelen en initiatieven die deze belemmeringen opheffen.

a. Uitkeringen en visumplicht

Veel oudere migranten zijn afhankelijk van een of andere uitkering. Voor een aantal van deze uitkeringen (bijvoorbeeld WW en Bijstand) gelden strikte vakantieregelingen. In de bijstand mag men tot de leeftijd van 57½ vier weken weg; vanaf die leeftijd is dat zes weken. Voor de ouderen met een AOW-uitkering met aanvullende bijstand gelden dezelfde vakantieregels. In de praktijk is de verwachting dat oudere migranten van boven de 55 jaar nog aan het werk komen vrijwel nihil. En dat is nu juist de groep die graag een gedeelte van het jaar

langer in het land van herkomst verblijft. De Projectgroep pleit er dan ook voor om de sollicitatieplicht voor deze groep op te heffen en de vakantieregelingen zo aan te passen dat zij de laatste jaren van hun leven heen en weer kunnen reizen.

Volgens een aantal regelingen op het gebied van de sociale zekerheid (met name rond WAO-uitkeringen) is het niet toegestaan om langer dan drie maanden in het buitenland te verblijven. Mede hierdoor is pendelen, wanneer het de drie maanden overschrijdt, eigenlijk iets wat niet mag. Ook de visumplicht maakt het in de praktijk moeilijk om te pendelen. De Projectgroep roept met name de politiek op om te bezien welke maatregelen mogelijk zijn om het illegale karakter van pendelen, wat betreft de groep oudere migranten, op te heffen.

b. Wonen, zorg en verzekeringen

Het gaat echter niet alleen om de wettelijke randvoorwaarden. Pendelen heeft ook zijn consequenties op het gebied van wonen, zorg en verzekeringen. Migrantengroepen die vanuit Nederland willen pendelen worden geconfronteerd met vragen als:

- Wat doe ik met mijn huis en de huurkosten terwijl ik weg ben?
- Hoe kan ik er voor zorgen dat ik daar zorg krijg als ik die nodig heb?

- Dekt mijn verzekering wel eventuele medische kosten als ik daar langdurig verblijf?

Migranten die vanuit bijvoorbeeld Turkije naar Nederland reizen hebben te maken met vragen als:

- Waar verblijf ik als ik in Nederland ben, kan ik zo lang bij mijn kinderen wonen?
- Wie helpt mij om mijn weg te vinden?

Er zijn in de Projectgroep verschillende initiatieven geopperd die het voor oudere migranten gemakkelijker kunnen maken om te pendelen. Voorbeelden zijn het stichten van zogenaamde pendelhuizen daar en hier, het ontwikkelen van speciale verzekeringspolissen voor pendelaars en het creëren van steunpunten in de landen van herkomst die zich richten op remigranten en pendelaars en hen helpen met informatie en regelingen. In paragraaf 4.3 wordt nader ingegaan op de initiatieven rond zorg en wonen.

Informatiebehoefte

Een telkens terugkerend punt in de discussies is de grote behoefte van oudere migranten aan informatie. Daarbij wordt geïmagineerd op informatie over rechten, pensioenvoorzieningen, de Remigratiewet, zorgvoorzieningen en over regels en wetten in de landen van herkomst. De steunpunten die er op dit moment zijn voldoen niet. Het zijn er te weinig en slechts een beperkt aantal mensen maakt er gebruik van. De

informatie die in Nederland door het Nederlands Migratie Instituut wordt gegeven wordt wel als gedegen en belangrijk ervaren, maar bereikt lang niet iedereen.

4.2 Financiële positie

In paragraaf 4.1 over remigratie en pendelen is de financiële positie van oudere migranten al op diverse punten aan de orde geweest. Omdat de financiële positie van mensen in belangrijke mate hun mogelijkheden bepaalt om deel te nemen aan de samenleving en de keuzes te maken die bij hen passen, willen we die positie in deze aparte paragraaf nog even expliciet aan de orde stellen. Daarbij gaan we met name in op de gedachten die er leven om deze positie enigszins te verbeteren.

Zoals gezegd, is de financiële positie van oudere migranten over het algemeen niet florissant. Uit onderzoek van het Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP) blijkt dat driekwart van de oudere migranten onder of rond de armoedegrens leeft³. Dit heeft te maken met geen of zeer beperkte pensioenopbouw en onvolledige AOW-opbouw. Migranten hebben vaak voor lage lonen gewerkt in bedrijfstakken waar soms geen pensioenvoorzieningen zijn getroffen. Voor een volledige AOW-uitkering is legaal verblijf in Nederland, los van nationaliteit, een vereiste. 50 jaar in Nederland verblijven is voorwaarde voor een volledige pensioen-uitkering. Er zijn weinig oudere migranten die dit halen.

Daarbij komt nog dat de meeste oudere migranten ook nog financiële verplichtingen in de landen van herkomst hebben. De familie daar valt voor een deel onder de verantwoordelijkheid van de migranten hier en rekt op ondersteuning. Met name de medische kosten van directe familieleden wegen zwaar.

Verbetering noodzakelijk

Het zal geen verbazing wekken dat de gedachten over verbetering van de financiële positie van oudere migranten zich in de eerste plaats concentreren op het 'terugdringen van het AOW-gat'.

Voorstel van de Projectgroep is om het aantal jaren dat ouderen in Nederland aanwezig geweest moeten zijn om voor een volledige AOW in aanmerking te komen, terug te brengen. Het verlagen van het verblijfsduurvereiste voor personen van buitenlandse herkomst van vijftig naar dertig jaar kan bijdragen aan een oplossing van het probleem. Op dit moment is door de vakbeweging in de SER het voorstel gedaan de vereiste periode terug te brengen naar veertig jaar. De Projectgroep vreest dat bij het hanteren van deze grens nog een aanzienlijk deel van de oudere migranten buiten de boot zal vallen. De meeste oudere migranten van nu zijn zo'n 35 jaar in Nederland.

Wat betreft de pensioenopbouw is het moeilijker om met concrete voorstellen te

---

³ Rapportage Minderheden 1998, SCP

komen. Een van de mogelijkheden die in de Projectgroep aan de orde is geweest is het ontwikkelen van speciale vormen van pensioenverzekeringen waarmee oudere migranten in bijvoorbeeld een periode van tien jaar toch nog iets aan pensioenopbouw kunnen doen. Een belangrijk struikelblok bij dit idee zijn natuurlijk de kosten die dit met zich meebrengt. Een eerste gesprek met een verzekeraar hierover leverde echter toch het beeld op dat er op dit front wellicht mogelijkheden zijn. De Projectgroep is dan ook voornemens om in de tweede fase van het project contact op te nemen met een aantal verzekeringsmaatschappijen en pensioenfondsen om met hen te bespreken welke mogelijkheden zij zien om meer pensioenmogelijkheden te scheppen voor migranten.

Met betrekking tot de Remigratiewetgeving is de indexering van de remigratieuitkeringen op het huidige kostenpeil in de landen van herkomst een belangrijke voorwaarde voor de Projectgroep. Wil je als oudere migrant werkelijk kunnen kiezen voor terugkeer, dan is dit van doorslaggevende betekenis.

Een aanvullende optie die in de Projectgroep aan de orde is geweest is het nemen van eigen initiatieven binnen de gemeenschappen zelf om tot een soort van steunfonds voor oudere migranten te komen. Hoewel er aan deze gedachten de nodige

haken en ogen zitten lijkt het de Projectgroep toch een idee dat nadere uitwerking zou kunnen krijgen en dat met name ook met jongeren besproken zou moeten worden.

4.3 Wonen en Zorg

Wonen en zorg zijn twee onderwerpen die nauw met elkaar verweven zijn. Nadenken over wonen kan niet zonder een beeld te ontwikkelen van de vormen van zorg die men verwacht. In deze paragraaf gaan we uitgebreid in op de vraagstukken van zorg en wonen. Eerst bespreken we de verschillende aspecten van wonen. Daarna gaan we in op de verwachtingen op het gebied van zorg en op de initiatieven die vanuit de gemeenschappen van Marokkanen, Turken en Surinamers in zowel de landen van herkomst als Nederland, te nemen zijn.

Wonen

Het thema wonen is voor oudere migranten, net als voor iedereen, sterk verbonden met de beelden die zij van hun eigen toekomst hebben. Remigreren, pendelen of in Nederland blijven wonen, alles brengt zijn eigen vraagstukken met zich mee.

Wonen in het land van herkomst

Vroeger was het beeld van de migranten dat zij hun oude dag in hun geboorteland zouden doorbrengen. Het in Nederland verdiende geld werd vaak gebruikt om in de landen van herkomst een huis te bouwen om later bij terugkomst in te kunnen gaan wonen. Deze huizen staan meestal in het dorp waar men oorspronkelijk vandaan

komt. In dat dorp is vaak geen enkele vorm van zorg voorhanden. De kinderen van wie men de eerste zorg mag verwachten wonen in het buitenland. Voor veel migranten die willen terugkeren is het wonen op zich dus niet het grootste probleem. Dat ligt meer op het terrein van de zorg.

Voor de groep ouderen die om wat voor reden dan ook nooit een eigen huis heeft kunnen bouwen of aanschaffen ligt het anders. Nu is het vaak te laat om nog een eigen huis gerealiseerd te krijgen. De grondprijzen in de landen van herkomst zijn de laatste jaren gigantisch gestegen. Ook huren is niet altijd een optie. Met name in Suriname en Turkije is het huren van een huis vaak even duur als in Nederland. Omdat migranten zich soms niet meer thuis voelen in hun dorp is er de laatste jaren een sterkere voorkeur voor het wonen in de stad merkbaar. Sommigen lukt het om daar een huis te vinden, voor andere blijken de kosten stelselmatig te hoog. Tussen de drie gemeenschappen zijn enige verschillen waar te nemen in de manier waarop men in het land van herkomst denkt te kunnen wonen. Surinamers in de leeftijdsgroep van 50 tot 60 jaar spreken over het bij elkaar leggen van remigratiegelden om hiermee een eigen woonproject te financieren. De oudere Surinamers (60-70 jaar) hebben vaak wel een eigen huis. In Turkije worden mogelijkheden gezien voor woonprojecten op lokaal niveau die

niet alleen in wonen maar ook in vormen van verzorging voorzien. Deze projecten worden deels op het platteland en deels in de steden gesitueerd. Belangrijk is dat ze tot stand komen op basis van eigen initiatief, los van de autoriteiten. Onder Marokkanen speelt de kwestie van het wonen eigenlijk voornamelijk voor de alleenstaande vrouwen. Hiervoor zijn, behalve het verhogen van de uitkeringen, nog geen nadere voorstellen bedacht.

Pendelen en wonen

Pendelen vraagt soms om aparte voorzieningen op het gebied van wonen. Voor huiseigenaren is dit niet van belang. Zij kunnen vrij beslissen of ze wel of niet in hun huis verblijven, voor de kosten maakt het niet zoveel uit. Voor huurders (en dat is het merendeel van de oudere migranten) maakt het wel uit. De huur moet betaald worden ook als je er een paar maanden niet bent. Hier en daar worden informele oplossingen gevonden in de zin dat een woning tijdelijk wordt onderverhuurd aan een familielid, maar dit is eigenlijk verboden.

Oudere migranten die vanuit het land van herkomst naar Nederland reizen hebben hier meestal kinderen wonen. Zij vinden bij hen onderdak. Wanneer de kinderen in kleine huizen wonen wordt het huisvesten van de ouders op den duur als een zware last gevoeld. Om voor beide groepen pendelaars een oplossing te bieden is met na-

me binnen de Turkse gemeenschap het idee van zogenaamde 'pendelhuizen' ontwikkeld. Pendelhuizen zijn huizen in zowel Turkije als Nederland, waarin mensen volgens bijvoorbeeld een 'time-sharing'-idee (het delen van appartementen) de kosten drukken en toch gedurende een bepaalde periode per jaar over huisvesting kunnen beschikken. Een andere vorm is een soort van permanent 'low-budget hotel' waar mensen van tevoren voor kunnen boeken. Nog een ander idee rond pendelen is het tegen een redelijke prijs verhuren van kamers in hotels aan de Turkse rivièra die 's winters meestal leegstaan. Al deze ideeën leven nadrukkelijk onder oudere migranten, maar ze zijn nog niet onderzocht op hun feitelijke en praktische haalbaarheid. De Projectgroep Tenbé pleit ervoor om nader onderzoek op dit punt te verrichten.

Wonen in Nederland

Oudere migranten wonen veelal in de wat grotere steden in de wijken met goedkope huizen. Vaak wonen er in die wijken grote migrantengemeenschappen. Waar oudere migranten zichzelf in de toekomst ook zien wonen, hun uitgangspunt is hetzelfde als dat van Nederlandse ouderen: zo lang mogelijk zelfstandig blijven wonen. Daarbij spreken velen de voorkeur uit om zo dicht mogelijk bij de kinderen en bij andere mensen uit dezelfde etnische groep te wonen. In de huidige omstandigheden is dat al vaak het geval. Het enige probleem is

dat de huizen meestal trappen hebben en moeilijk zijn aan te passen voor mensen die niet meer zo goed ter been zijn. Bovendien weten veel migranten weinig tot niets over de voorzieningen die bijvoorbeeld in het kader van de Wet Voorzieningen Gehandicapten kunnen worden verstrekt.

Net als Nederlanders willen oudere migranten niet in een keurslijf gedrongen worden. Ze willen op het gebied van wonen beschikken over meerdere keuzemogelijkheden. Het is wat betreft de Projectgroep dus niet óf een multicultureel verzorgingshuis, óf een woongroep, óf een meergeneratiewoning, maar op maat gesneden mogelijkheden die passen bij de individuele voorkeuren en omstandigheden. Toch is er wel iets meer te zeggen over de woonvoorkeuren van oudere migranten.

Woongroepen worden door een toenemende groep oudere migranten als een aantrekkelijke optie gezien. De geslaagde voorbeelden van woongroepen voor Hindoestaanse en Creoolse ouderen zetten velen aan het denken. Zo zijn er nu ook initiatieven voor woongroepen van Chinezen en Kaapverdinanen. Als voordeel van woongroepen wordt gezien dat je zelfstandig woont maar toch je eigen mensen om je heen hebt. Woongroepen beschikken over ontmoetingsruimtes, er is gelegenheid om samen te koken en mensen kunnen elkaar onderling steunen. "De verhalen

over vroeger hangen er niet in de lucht maar landen bij mensen met een zelfde achtergrond." Bij groepswonen-projecten is er veelal sprake van nieuwbouw. Dit brengt hoge kosten en lange procedures met zich mee. Wat betreft de Projectgroep kan er ook gekeken worden naar mogelijkheden voor groepswonen in de 'oudbouw'.

Veel oudere migranten, zeker de Turken en Marokkanen geven er toch vooral de voorkeur aan om met of vlakbij hun kinderen te wonen. Voor hen zijn zogenaamde meergeneratiewoningen (bijvoorbeeld kangeroewoningen) een oplossing, maar twee huizen naast of boven elkaar kan ook heel goed.

Voor oudere migranten zonder directe familie in Nederland is ook gesproken over een multicultureel verzorgingshuis met aparte vleugels per migrantengroep, liefst met personeel dat de cultuur en taal van de groep kent. Aanvankelijk bestonden er veel vooroordelen tegen verzorgingshuizen. Maar gebleken is dat wanneer oudere migranten zich hierin verdiepen, deze optie toch wel als aantrekkelijk wordt ervaren. Mits er aan een aantal voorwaarden kan worden voldaan (zie ook de paragraaf hierna onder Zorg).

Het gesprek over wonen

Het is voor oudere migranten geen eenvoudige zaak om zich goed te oriënteren op de vraag waar en hoe ze willen wonen. Ze hebben dan te maken met het hele afwegingsproces rond teruggaan en blijven en ook nog eens een keer met de verschillende woonvormen die daarbij passen. In de bijeenkomsten voor de Turkse en Marokkaanse vrouwen is bevestigd hoe groot het verlangen naar informatie en discussie over ouder worden is. Voor Nederlandse ouderen is indertijd het gespreks- en oriëntatieprogramma 'Over wonen van ouderen gesproken' (OWOG) ontwikkeld. De verwachting is dat een dergelijk programma, mits rekening wordt gehouden met een aantal specifieke gedragskenmerken van oudere migranten en het programma wordt

aangepast aan de thema's die voor hen belangrijk zijn, ook binnen de verschillende migrantengemeenschappen aan zou kunnen slaan.

De Projectgroep heeft het begrip zorg ontrafeld om de voortgaande discussie onderling en tussen de generaties beter te kunnen voeren. Er is onderscheid gemaakt in:

- *financiële zorg ((mede-)verantwoordelijkheid voor materieel welzijn van de familie);*
- *huishoudelijke zorg (huishoudelijke taken uitvoeren, boodschappen doen, schoonmaken, koken);*
- *maatschappelijke zorg (praktische hulp, meegaan naar afspraken, oplossen taalproblemen);*
- *persoonlijke zorg (aandacht en liefde, zorg om de toekomst).*

De Marokkaanse groep maakt een duidelijke splitsing in zorg voor de kinderen en zorg voor de eigen ouders. De zorg voor de ouders gaat altijd vóór de zorg voor de kinderen. "De weg naar het paradijs ligt aan de voeten van je moeder".

Er zijn duidelijke omslagpunten gedefinieerd van verzorgd worden naar zelf de zorg en verantwoordelijkheid op je nemen. Zodra de zoon geld gaat verdienen wordt hij medeverantwoordelijk voor het financiële en materiële welzijn van zijn ouders en de rest van de familie. Voor een meisje geldt dat vanaf haar twaalfde verwacht wordt dat ze huishoudelijke taken op zich neemt.

Zorg

Oudere migranten maken zich vaak zorgen over hun oude dag. Zullen ze wel goed verzorgd worden en wie zal dat doen? Zal dat op een manier gebeuren die bij hun past? In de eerste keren dat er in de Projectgroep over zorg werd gesproken ontstonden er heftige discussies over zorgverwachting en zorgplicht. Onderling spraken de ouderen elkaar aan op hoe reëel hun verwachtingen zijn. Het verhaal van de jongeren werkte als een spiegel voor de gedachten over zorgplicht. Verder viel op dat, vooral binnen de Marokkaanse groep, duidelijke verschillen waren in de beleving van mannen en vrouwen.

Zorgplicht en zorgverwachting

Op de vraag wie er voor ze zorgt als ze oud zijn is het antwoord van oudere migranten meestal: "de kinderen". Het is een antwoord gegeven vanuit de traditie in de lan-

den van herkomst. Maar hoe reëel is het die zorg van de kinderen te verwachten in Nederland?

Na lange discussie in de Projectgroep is men het er over eens dat de zorgplicht een belangrijk gegeven is dat door jong en oud onderschreven wordt. Maar er is wel een verschil in aanpak. De Turkse en Marokkaanse mannen benadrukken vooral het principe van de zorgplicht, zoals voorgeschreven in de islam. De vrouwen en jongeren kiezen een meer praktische invalshoek, afhankelijk van de mogelijkheden die er zijn om de zorgplicht zelf te vervullen. "Ik ken de verwachtingen van ouderen ten aanzien van zorg, ik accepteer ook die zorgplicht. Maar, wat is er mis met het inhuren van een deel van die zorg voor mijn ouders? Ik heb er zelf geen tijd voor door mijn werk en mijn kinderen."

Vroeger ging het Surinaamse gezegde: "Je kinderen zijn je rijkdom, je investering in je eigen toekomst" veel meer op dan tegenwoordig. Eén van de redenen is de maatschappelijke vooruitgang, waarin het aanbod van zorg en voorzieningen vanzelfsprekend is geworden. Maar de morele plicht om voor elkaar te zorgen blijft altijd bestaan. De migratie van Surinamers naar Nederland heeft duidelijk invloed gehad op hoe financiële verplichtingen en verantwoordelijkheden ingevuld worden. Alleen al de pakketten die naar Suriname gestuurd worden vertegenwoordigen een waarde van 400 miljoen gulden op jaarbasis. In de Turkse en Marokkaanse gemeenschap is de oudste zoon de eerst verantwoordelijke voor de steun aan de ouders, die praktisch wordt uitgevoerd door de schoondochter. Vaak wordt die zorg, hoe graag men die ook wil geven, als een zware last gezien. De discussie hierover binnen de familie is echter meestal taboe.

De discussie over zorgplicht heeft ook in de aparte vrouwenbijeenkomsten een rol gespeeld. Daarin kwam nog een andere dimensie naar voren. Oudere Marokkaanse en Turkse vrouwen spelen vaak, gewild en ongewild, een belangrijke rol in de huishoudens van hun kinderen. Zij zien dat over het algemeen toch als een lastige positie. "Je leeft in het huis van je kinderen, zonder privacy, en je wordt deelgenoot van alle problemen." Dit beïnvloedt hun kijk op de zorgplicht. Ze zijn eerder geneigd de kinderen niet teveel verplichtingen op te leggen. Een andere overweging die zij hebben heeft te maken met hun eigen migratiegeschiedenis. "Zelf heb ik ook niet voor mijn familie kunnen zorgen, omdat ik naar Nederland gegaan ben. Moet ik dan van

mijn eigen kinderen wel verwachten dat zij de zorg voor mij op zich nemen?"

Bij Surinamers verloopt de discussie over zorgplicht en zorgverwachtingen iets anders. Het zijn vooral de familieomstandigheden die bepalend zijn voor de verwachtingen. In Suriname is het gebruikelijk dat kinderen van alleenstaande moeders door de grootouders worden grootgebracht. Die situatie kwam in het verleden relatief vaak voor. De moeder kon dan gaan werken en de kinderen kregen de aandacht die ze nodig hadden. Sinds de grote migratiestromen naar Nederland is de mogelijkheid van directe hulp aan elkaar verminderd. Surinaamse ouderen vinden ook dat de kinderen in de eerste plaats aan hun eigen toekomst moeten denken. De zorgverwach-

ting is tegenwoordig vooral een financiële en materiële, vanwege de slechte economische situatie in Suriname. Toch vinden ook nu nog, over de oceaan heen, familieleden opvang bij elkaar.

In Nederland zie je binnen de Surinaamse gemeenschap tal van vormen van zorg ontstaan. Soms delen ouderen een flat met studerende kinderen. Dan weer kiezen ouderen voor een vorm van groepswonen waarbij ze verzekerd zijn van aandacht en steun van geestverwanten. Vaak ook blijven oudere Surinamers zelfstandig wonen. Zij weten zich gesteund door familie en vrienden en als het nodig is wordt de thuiszorg ingeschakeld.

Gesprek der generaties

Het verhaal over de zorgplicht is dus een verhaal met meerdere kanten, waarin ouders en kinderen ieder hun eigen positie innemen. In het dagelijks leven blijven de wederzijdse verwachtingen echter vaak onuitgesproken en dat bemoeilijkt het begrijpen van elkaar.

Uit de discussies in de Projectgroep blijkt dat het gesprek tussen de generaties makkelijker te voeren is als dit niet in familieverband gebeurt, maar in een bredere setting. Opmerkelijk is dat in zo'n discussie de jongeren veel respect voor de ouderen tonen, maar toch de dingen durven zeggen die ze thuis moeilijk kunnen zeggen. De winst van de gesprekken tussen ouderen

en jongeren is, dat taboes worden doorbroken, dat de discussie over de toekomst niet wordt uitgesteld en dat deze uit de sfeer van individuele verplichtingen wordt gehaald (zie ook paragraaf 4.4).

Multiculturele zorg in Nederland

Het niveau van de zorg en de manier waarop de verzekeringen in Nederland geregeld zijn, is één van de belangrijkste redenen voor oudere migranten om niet definitief te kiezen voor teruggaan. Ook voor de ouderen die pendelen komt eens het moment dat ze niet goed meer kunnen reizen en aangewezen zijn op meer permanente zorg in Nederland. Veel zal opgevangen worden door de mantelzorg, maar de vraag naar professionele zorg zal ook toenemen.

Op dit moment begint het langzaam tot de verschillende zorginstellingen door te dringen dat zij, zeker in de grote steden, steeds meer te maken zullen krijgen met oudere migranten. De meeste Turken en Marokkanen zijn nog niet zo oud dat ze al in aanmerking komen voor een verzorgingshuis. De Surinaamse groepen daarentegen kennen meer ouderen, ook van hoge leeftijd. Hier en daar, bijvoorbeeld in de Transvaalbuurt in Den Haag zijn er voorbeelden van verzorgingshuizen die zijn ingesteld op allochtone ouderen. In deze huizen is een aanzienlijk deel van het personeel van buitenlandse herkomst. Er zijn

menu's die zijn afgestemd op de spijsvoorschriften van Islamieten en Hindoestanen en er is veel gelegenheid voor sociale contacten. Er zijn ook voorbeelden van speciale verzorgingshuizen voor aparte groepen die verspreid over het land wonen. Voorbeelden zijn die voor Indische en Molukse ouderen.

Het is voor de bestaande verzorgingshuizen erg moeilijk multicultureel te functioneren omdat de financieringsregels en voorschriften niet op hun manier van werken zijn ingesteld. Veel verzorgingshuizen beginnen er onder andere om die reden niet aan om zich te verdiepen in de vraag wat multiculturele zorg betekent. Voor de speciale Indische en Molukse huizen bestaan op dit moment enorme wachtlijsten.

De situatie in de verpleeghuizen is nog veel bedroevender. Afgezien van de bekende kritiek op het gebrek aan privacy, de werkdruk voor het personeel en het gebrek aan persoonlijke aandacht, blijkt dat ouderen die een andere taal spreken in een verpleeghuis al helemaal niet tot hun recht komen. In de Initiatiefgroep van Tenbé vertelde een van de deelnemers over de ervaringen van een Turkse vrouw met de verpleeghuiszorg voor haar moeder. Door haar ziekte viel de moeder steeds meer terug op haar eigen taal. In het verpleeghuis was niemand aanwezig die haar kon verstaan of kon begrijpen wat ze bedoelde. Het gevolg was dat ze ook door niemand

meer verzorgd wilde worden. Hierdoor raakte ze steeds meer geïsoleerd en werd er een zo zwaar beroep op de familie gedaan, dat de vrouw haar carrière op moest geven.

Het aantal Nederlandse ouderen dat een beroep doet op verzorgingshuis- en verpleeghuiszorg is relatief klein. De meeste ouderen wonen zelfstandig en doen als ze zorg nodig hebben een beroep op de thuiszorg. Dat zal in toenemende mate ook voor oudere migranten gelden. Thuiszorg is in een aantal opzichten de ideale vorm van zorg voor oudere migranten omdat: het aanvullend is op de zorg van familie; het met deze vorm van zorg in principe makkelijker is voor een bepaalde periode naar het land van herkomst te gaan.

De vraag moet centraal staan

In de praktijk is het met de thuiszorg echter net als met de meeste verzorgings- en verpleeghuizen, er wordt nauwelijks iets gedaan om het begrip multiculturele zorg inhoud te geven. Een voordeel voor Surinaamse ouderen is, dat er in de thuiszorg (en in de zorg in het algemeen) relatief veel verplegend en verzorgend personeel van Surinaamse afkomst is.

Nu is het niet zo dat de leden van de Projectgroep vinden dat elke oudere migrant per se verzorgd moet worden door iemand van zijn eigen groep. Het gaat er vooral om dat de kennis over de culturele achtergronden

den aanwezig is en dat er, in geval iemand geen Nederlands (meer) spreekt, communicatie mogelijk is. Ook dient er in de zorg in het algemeen ruimte te zijn voor de uitgebreide familierelaties die oudere migranten vaak onderhouden. Eigenlijk geldt voor oudere migranten hetzelfde als voor alle cliënten van de ouderenzorg: de vraag en niet het aanbod van de instellingen moet centraal staan. Oudere migranten zijn echter niet erg gewend om hun individuele zorgvraag te formuleren. Daarvoor hebben ze te weinig inzicht in wat kan en wat de consequenties van het een en ander zijn. Om de zorgvraag van oudere migranten boven tafel te krijgen zijn groepsgesprekken en voorlichtingsmethodes zoals die ontwikkeld zijn in het Win-Win project van het Nederlands Instituut voor Zorg en Welzijn (NIZW) onontbeerlijk. Ook de gesprekken die de provincie Zuid-Holland heeft georganiseerd met oudere allochtonen over hun zorgvragen en de stadsgesprekken over ouderenbeleid in Amsterdam kunnen tot voorbeeld strekken.

Samenvattend betekent multiculturele zorg voor de Projectgroep in ieder geval dat:

- er rekening moet worden gehouden met het verlangen van islamitische mannen en vrouwen om alleen door hun seksegenoten gewassen te worden;

- er voldoende medebewoners zijn die de taal spreken (in geval van verzorgings- of verpleeghuis);
- het personeel goed op de hoogte is van de gewoonten, gebruiken en culturele achtergronden van de cliënten. Het gaat daarbij niet alleen om kennis uit een boekje maar het 'leren omgaan met';
- er onder het personeel mensen zijn die de taal van de oudere migrant spreken
- er rekening wordt gehouden met de verschillende spijswetten, zoals het serveren van halal-maaltijden;
- er mogelijkheden zijn om voor langere perioden familie te ontvangen;
- er rekening wordt gehouden met de financiële verantwoordelijkheid die oudere migranten hebben voor familie in de landen van herkomst;
- er gelegenheid is om te bidden;
- er (in de intramurale zorg) ook de mogelijkheid is om af en toe zelf te koken;
- er gelegenheid is om te dansen (Creoolse ouderen).

Door een enkel Projectgroeplid is er ook op gewezen dat het voor allochtone ouders met een gehandicapt kind heel moeilijk is om na te denken over de eigen toekomst en de eigen zorgbehoeften. De vraag hoe het verder moet met hun kind als zij niet meer voor hem/haar kunnen zorgen weegt heel zwaar. Dit komt niet alleen omdat veel allochtone ouders niet op de hoogte zijn

van de voorzieningen, maar ook omdat de kinderen zich in deze voorzieningen, waar de Nederlandse cultuur en de Nederlandse gewoonten de norm zijn, niet thuis voelen. In Amsterdam zijn met name Turkse ouders van gehandicapte kinderen bezig om zich te verenigen en te kijken wat de mogelijkheden zijn op het gebied van bijvoorbeeld dagopvang.

Randvoorwaarden bij de zorg

Met name in de Initiatiefgroep van Tenbé (zie bijlage 2) is de aandacht gevestigd op het belang van de opleidingen bij het realiseren van multiculturele zorg. Op dit moment wordt er in de opleidingen voor verzorgend en verplegend personeel veel te weinig aandacht besteed aan de werkelijke inhoud van multicultureel werken. Af en toe een module over cultuurverschillen in het lespakket is beslist onvoldoende. De opleidingen moeten multiculturaliteit als integraal onderdeel opnemen in hun onderwijs. Het gaat daarbij om het hele scala van verzorgende beroepen en de daaraan verbonden opleidingsmogelijkheden (zoals insertie-opleidingen en middelbaar- en hoger beroepsonderwijs). Het lijkt de Projectgroep in dit verband een aardig idee wanneer de opleidingen contact zoeken met vertegenwoordigers uit de diverse migrantengemeenschappen om met hen door te nemen welke aspecten in de individuele en gezamenlijke benadering van oudere migranten belangrijk zijn. Er kan bijvoorbeeld

een tijdelijke 'multiculturele groep leerplanontwikkeling' worden ingesteld.

Een ander belangrijk punt dat door de islamitische ouderen als randvoorwaarde wordt genoemd, is het oprichten van meer islamitische begraafplaatsen. Zonder de zekerheid dat je in Nederland volgens de islamitische wetten begraven wordt en het graf niet wordt geruimd na een tiental jaren, voelen oudere islamitische migranten zich niet gerust.

Een laatste punt betreft de noodzakelijke steun aan mantelzorgers. Het aandeel van met name de vrouwen in de zorg voor ouderen binnen hun familie is groot. Voor velen is die permanente zorg een zware belasting. Er is dan ook veel behoefte aan contact met andere mantelzorgers en aan informatie en voorlichting over de verschillende mogelijkheden in de zorg. Onderlinge steun kan mantelzorgers soms de gelegenheid bieden om elkaar even te ontlasten. Dit is zeker belangrijk omdat Turkse en Marokkaanse mannen het soms doodeng en niet gewenst vinden dan iemand anders dan hun eigen vrouw of directe familie zich met hun lichamelijke verzorging bezighoudt. Iemand uit de eigen gemeenschap staat dan nog dichterbij dan iemand van een professionele zorginstelling (zie ook paragraaf 4.4, Dialoog tussen de generaties).

Zorg in de landen van herkomst

In de paragraaf over remigratie en pendelen is de zorg in de landen van herkomst al even ter sprake gekomen. De stand van de zorg in Turkije, Marokko en Suriname interesseert (oudere) migranten niet alleen in verband met hun wens om terug te keren of te pendelen, maar ook omdat ze zich sowieso verbonden voelen met de ouderen daar. Ook als oudere migranten besluiten in Nederland te blijven willen ze toch investeren in de ouderenzorg in de landen van herkomst. De discussies in de Centrale Projectgroep hebben ertoe geleid dat de leden van de groep die in de vakantie naar hun eigen land gingen daar met andere ogen dan vroeger hebben rondgekeken. Ze hadden zichzelf als huiswerkopdracht meegegeven om te bekijken hoe het is gesteld met de zorg voor ouderen. Dat leverde wat betreft Marokko en Turkije een aantal aanvullende beelden op. Voor de Surinamers is het in de vakantie heen en weer reizen gezien de afstand moeilijker. Dat neemt niet weg dat de Surinaamse leden van de Projectgroep over het algemeen goed geïnformeerd zijn over de toestand in Suriname. Hieronder schetsen we heel summier per land hoe het is gesteld met de ouderenzorg.

De paar bejaardenhuizen die er zijn in Turkije hebben bij de bevolking een slechte naam. Ze zijn voor de allerarmsten; daar worden ouderen weggestopt die geen fami-

lie hebben die voor ze zorgt. Behalve deze huizen is er verder geen zorg voor ouderen dan die van de familie. Recent is er in Turkije wel een aantal particuliere bejaardenhuizen opgericht. Moderne huizen met goede voorzieningen, maar alleen betaalbaar voor de rijken. De gezondheidszorg in steden is vooral voor particulier verzekerden op een hoog peil. In de steden zijn er wijkgezondheidscentra waar alle zorg voor de ziekenfondsverzekerden is geconcentreerd. Er zijn veel klachten over de werking van het staatsziekenfonds. De noodzaak om als familie de verzorging van de patiënt in het ziekenhuis op je te nemen is aan het verdwijnen. In Istanbul zijn de bezoektijden en het aantal bezoekers dat tegelijkertijd aanwezig mag zijn zelfs aan strenge regels gebonden.

In Marokko zijn bejaardenhuizen een relatief nieuw fenomeen. Ook hier gaat het om particuliere instellingen. Het is nog onbekend in hoeverre ze beantwoorden aan de behoeften van ouderen en van remigranten. Medische zorg in Marokko is vooral voor mensen met geld goed te regelen. De privé-klinieken staan op een hoog peil. De staatsziekenhuizen zijn kwalitatief van een laag niveau. De artsen zijn relatief goed, maar er is gebrek aan medicijnen en het verplegend personeel wordt als een beproeving ervaren. Traditioneel neemt de familie de zorg voor de patiënt op zich.

Behalve voor de maaltijden draagt de familie ook zorg voor de verpleging.

In Suriname is de gezondheidszorg naar Nederlands model gevormd. Met name in Paramaribo is het niveau van de zorg hoog. Probleem is dat afgestudeerde artsen en verpleegkundigen naar het buitenland vertrekken, waardoor er een tekort is aan geschoold personeel. Voor de Nederlandse Surinamers speelt dat zij veel contant Nederlands geld moeten betalen voor behandelingen. Er is in Suriname één bejaardenhuis dat gesteund wordt door de overheid en een zevental dat door de kerk of particulier initiatief tot stand is gekomen. De kwaliteit van staatsbejaardenhuizen is erbarmelijk, zowel met betrekking tot hygiëne als tot verzorging.

Investeren in landen van herkomst

Uit de discussies in de Projectgroep komt een vijftal belangrijke aandachtspunten naar voren voor de verbetering van de zorg in de landen van herkomst.

1. Betere ziektekostenverzekeringen (met name Turkije en Marokko);
2. Meer verzorgingshuizen ook in de dorpen;
3. Een andere professionele houding van het verplegend en verzorgend personeel (vergelijkbaar met de kwaliteit van het personeel in Nederland);

4. Meer kleinschalige woonvormen voor ouderen die niet bij hun familie terecht kunnen of willen;
5. Een eerste begin met vormen van thuiszorg.

Natuurlijk realiseren de Projectgroepleden zich dat het nemen van initiatieven in de landen van herkomst op deze punten geen eenvoudige zaak is. Er is sprake van onduidelijke politieke verhoudingen, veel bu-

*We hebben een stichting opgericht om een opvangcentrum voor ouderen in Turkije te gaan bouwen. Het is bedoeld als voorziening voor remigranten, die er ook kunnen wonen, én voor de plaatselijke ouderen. Die kunnen het gebruiken als ontmoetingsruimte en als plek waar allerlei zorgvoorzieningen voorhanden zijn. Ik kom uit een klein stadje in Midden-Turkije en heb daar afgelopen vakantie een stuk land gratis toegewezen gekregen om de plannen te realiseren. Nu moet het geld nog rondkomen om het project van de grond te krijgen.
(Turkse man, 52 jaar)*

reaucratie en in sommige gevallen corruptie. In Suriname bijvoorbeeld is in het verleden een aantal initiatieven genomen op het gebied van verzekeringen en wonen. De ervaring daarmee was dat in eerste aanleg succesvolle projecten van de ene op de andere dag onmogelijke initiatieven bleken. "Een met Nederlands geld gepland woonproject voor ouderen in Paramaribo, waarbij de plek al was vastgelegd, werd plotseling doorkruist door de plaatselijke overheid die dezelfde grond een andere bestemming gaf".

Toch laat de Projectgroep zich niet ontmoedigen door deze voorbeelden. Ten eerste is er in alle drie de landen sprake van veranderingen op het politieke vlak. Deze veranderingen geven hoop. Ten tweede denken ze dat zij met hun kennis van de landen en van de taal, samen met Nederlandse partners als zorgverzekeraars, koepels van zorginstellingen, opleidingen, ontwikkelingsorganisaties en niet te vergeten de Nederlandse overheid, in staat zijn om vele obstakels te overwinnen. "Niet te grootschalig willen beginnen, samenwerken met lokale non-gouvernementele organisaties, goed nadenken over de risico's en je verzekeren van de juiste 'beschermheren' ". De Projectgroepleden zijn er klaar voor. Het realiseren van een of meerdere projecten in de landen van herkomst kan misschien wel de belangrijke uitkomst van het project zijn, zo is de mening van niet alleen

de Projectgroep, maar ook de Initiatiefgroep.

4.4 Dialoog tussen de generaties

In de Centrale Projectgroep nemen naast ouderen ook jongeren deel. Dit heeft tot gevolg dat het gesprek vaak zeer levendig is. Wederzijdse verwachtingen worden onverbloemd geuit. Daardoor wordt ook duidelijk hoe reëel die verwachtingen zijn. Ook geeft het gesprek tussen jongeren en ouderen soms verrassend inzicht in de gelijkgestemdheid over zaken. "Jullie denken eigenlijk net als ik over veel dingen, dat stelt me wel gerust" (jonge Turkse vrouw).

Het gesprek tussen de ouderen en de jongeren kreeg vooral kleur door de uitspraak van de jongeren dat zij iets willen betekenen voor de eigen gemeenschap. Zij zijn in staat gesteld door de oudere generatie om door te leren en een betere plek in de Nederlandse samenleving te veroveren. De verworven kennis willen ze best inzetten. Hier, en in beperkte mate, ook daar. Het zoeken is vooral naar de vorm waarin ze dat het beste kunnen doen. De jonge vrouwen die aan de Projectgroep deelnemen hebben daar ieder voor zich al een oplossing voor gevonden. Eén werkt als secretaresse in een moskee, een ander organiseert in haar vrije tijd voorlichtingsbijeenkomsten over gezondheid voor Marokkaanse vrouwen, een derde ziet haar bijdrage aan het project Tenbé als een ac-

tieve investering in de gemeenschap en weer een ander is actief als voorzitter van een Turkse vrouwenvereniging.

In de paragraaf over zorg bleek al dat het beginsel van de zorg voor de ouders op zich niet omstreden is. Het gaat alleen over

"Mijn moeder verwacht meer van me dan mijn vader. Mijn vader woont in Marokko. Hij heeft geen inkomsten en verwacht van mij uitsluitend financiële hulp. Mijn zusjes in Marokko zullen ook mijn financiële steun verwachten bij hun opleiding. Ik woon bij mijn moeder in Nederland; zij verwacht persoonlijke aandacht, huishoudelijke hulp, hulp bij de administratie en bij contacten met instanties. Ook al zouden er instanties zijn waar mijn moeder bijvoorbeeld in de eigen taal kan spreken, dan nog blijft dat mijn taak en dat zal ze ook van mij verwachten. Dat zal altijd zo blijven."
(Marokkaanse vrouw, 30 jaar)

de praktische invulling daarvan. Daarvoor is het nodig dat ouderen en jongeren met elkaar ook buiten de directe familiekring spreken. De door de Projectgroep voorge-

stane dialoog tussen de verschillende generaties over de zorgverwachtingen en de mogelijkheden om mantelzorg te geven is iets dat door jongeren en ouderen samen georganiseerd moet worden. Als een dergelijke dialoog goed wordt voorbereid kan deze van grote betekenis zijn. Hierdoor kan voorkomen worden dat individuele families klem komen te zitten tussen onuitgesproken verwachtingen en niet te vervullen verplichtingen.

Een ander punt dat in deze dialoog een plek zou kunnen krijgen is de manier waarop er door de verschillende gemeenschappen wordt aangekeken tegen verzorgende beroepen.

Oudere migranten geven aan dat ze graag door jongeren uit de eigen gemeenschap verzorgd willen worden. In de gezondheidszorg zijn op dit moment echter weinig Turken en nauwelijks Marokkanen werkzaam. Het dilemma doet zich voor dat binnen de Marokkaanse en de Turkse gemeenschap de verzorgende beroepen als minderwaardig worden gezien omdat ze gepaard gaan met lijfelijk contact tussen mensen van verschillende sekse. Veel oudere vrouwen vinden het een akelig idee wanneer bijvoorbeeld hun dochter oude mannen zou moeten wassen. Bijgevolg is de stimulans voor jongeren om in die richting een opleiding te volgen minimaal. De Projectgroep ziet het aan de orde stellen van dit dilemma als een onderdeel van het

gesprek tussen de generaties. Wanneer ouderen tot het inzicht komen dat het voor hen belangrijk is dat er ook mensen uit de eigen gemeenschap in de verzorging werken en dat dit hoog gekwalificeerde beroepen zijn, zal het voor de jongeren eenvoudiger zijn een stap in die richting te zetten. Iedere reclamecampagne om meer Turken en Marokkanen in de zorg te krijgen is bedoemd te mislukken als niet vanuit de eigen behoefte van ouderen het gesprek met de jongeren wordt aangegaan en als de jongeren geen kans krijgen om zich te oriënteren op de werkelijke inhoud van de beroepen waar het om gaat.

De jongeren zien hun eigen toekomst vooral in Nederland. Toch willen ze ook wel een bijdrage leveren aan de ontwikkeling van de landen van herkomst. Dit komt deels voort uit de verbondenheid die door de taal, de godsdienst en de achtergrond van de ouders wordt gevoeld en deels uit carrière-ambities. De gedachten van de jongeren gaan uit naar tijdelijke projecten, stageplaatsen en uitwisselingsprogramma's. Door een aantal ouderen wordt er voor gewaarschuwd dat de bevolking van de landen van herkomst dergelijke bijdragen van de goed opgeleide jongeren uit Nederland niet altijd zal waarderen. Daar overheerst soms de houding van "wat kom jij doen, we kunnen het zelf wel".

Jongeren zijn zoekende naar manieren om hun betrokkenheid bij hun gemeenschap te tonen, zonder dat dit hun eigen toekomst-

Maar er is ook grote bezorgdheid onder de ouderen over het perspectief van jonge migranten in deze samenleving. De maat-

Op de Marokkaanse vrouwenbijeenkomst wordt de traditionele cous-cous-maaltijd door Marokkaanse jonge mannen verzorgd. "Ik vind het wel een beetje eng, door mijn eigen moeders en tantes beoordeeld te worden op iets waar zij heel goed in zijn." Als de maaltijd gebracht wordt ontstaat er grote hilariteit bij de aanwezige vrouwen. De rollen zijn totaal omgedraaid. De vrouwen zitten en praten en de mannen hebben gekookt. Als de mannen aanbieden de maaltijd ook te serveren zijn de vrouwen vastberaden: "Nee, het is een besloten vrouwenbijeenkomst." Maar daarna ontstaat toch de twijfel: "Hadden we niet een stapje verder kunnen gaan en de mannen ons ook laten bedienen?" (Marokkaanse vrouwenbijeenkomst, november 2000)

mogelijkheden en carrièreperspectieven in de weg staat. Een van de vormen die in de discussies geopperd is, is het oprichten van een steunfonds voor oudere migranten. Vanuit islamitisch perspectief bijvoorbeeld is het zeer gewoon een deel van je geld te reserveren voor de 'armen'. Jongeren die een baan hebben en geld verdienen kunnen bijdragen aan zo'n fonds. Jongeren met kennis van financiële zaken en van lobbyen kunnen zich inzetten om het fonds te verbreden en ook andere geldschieters, zoals gemeentelijke fondsen, liefdadigheidsinstellingen en bedrijven hiervoor te interesseren.

De schets van de Projectgroep over de relatie tussen ouderen en jongeren is positief.

schappelijke positie van vooral Turkse en Marokkaanse jongeren is slecht. De werkloosheid onder hen is vele malen hoger dan onder de Nederlandse jongeren. Ouderen willen niet alleen van jongeren weten hoe die hen denken te steunen, maar ze willen ook weten hoe zij de jongeren kunnen helpen. De dialoog tussen de generaties is wat hen betreft echt een wederzijds gesprek. De opzet voor zo'n dialoog die op verschillende plekken in het land georganiseerd zou moeten worden is een taak van de gemeenschappen zelf, maar zij hebben daarbij nadrukkelijke behoefte aan ondersteuning van instellingen die methodisch in staat zijn een dergelijk programma voor te bereiden.

4.5 Maatschappelijke participatie

De Projectgroepleden houden zich in hun dagelijks leven met een veelheid aan activiteiten bezig. Vrijwilligerswerk bij sportverenigingen, moskeeën, politieke partijen, de gezondheidszorg en in de sociale hulpverlening. Als die activiteiten graadmeter zijn voor de maatschappelijke participatie, dan is het niet slecht gesteld met de deelname van oudere migranten aan de Nederlandse samenleving. Deze constatering verhoudt zich slecht met de bewering dat grote groepen migranten in een sociaal isolement leven. Maar daartegenover staan weer de verhalen over het sterke gemeenschapsgevoel onder oudere migranten. Het netwerk van kinderen, familie en vrienden, waarmee intensief contact wordt onderhouden, is vaak zeer uitgebreid. In deze paragraaf worden de bevindingen van de Projectgroep op het terrein van de maatschappelijke participatie van oudere migranten besproken en wordt een aantal suggesties gedaan hoe die participatie verder bevorderd kan worden.

Bestaande activiteiten

Als we kijken naar de huidige (extern gerichte) activiteiten van oudere migranten dan komen we op het volgende rijtje:

- bestuurslid zijn van een eigen vereniging of organisatie;

- als vrijwilliger actief zijn binnen die verenigingen en organisaties;
- lid zijn van adviesraden op diverse niveaus.

Het zijn echter relatief weinig mensen die betrokken zijn bij dit soort activiteiten. Veel oudere migranten (met name de mannen) brengen hun tijd door in koffiehuisen en moskeeën. Daar verzamelen ze zich en praten iedere dag over dezelfde onderwerpen.

Er is overigens wel een duidelijk verschil tussen de Surinaamse groepen en de Turken en Marokkanen. Als het lidmaatschap van verenigingen als graadmeter genomen wordt, blijkt de deelname van Turkse ouderen het laagst, gevolgd door de Marokkanen. De Surinaamse ouderen zijn veel vaker vertegenwoordigd in verenigingen⁴. De Surinaamse gemeenschap kent uitgebreide netwerken van vrijwilligers. Het zijn vooral de eigen kerken en andere eigen organisaties die een belangrijke rol spelen in het vorm en inhoud geven aan de maatschappelijke betrokkenheid van de Surinaamse gemeenschap.

---

⁴ Rapportage Minderheden 1998, Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP)

"Ik heb nu minder verantwoordelijkheid voor mijn kinderen. Er is een periode van rust gekomen, waarin ik tijd kan besteden aan leuke dingen. Ik zwem, doe aan sport en ga naar allerlei bijeenkomsten voor vrouwen."

"Door gesprekken en ontmoeting met mensen uit andere culturen wordt mijn blik verruimd. Het gaat niet alleen om recepten uit andere landen, maar ook hoe anderen in het leven staan. Ik word geestelijk meer gestimuleerd, omdat er hier in de maatschappij meer te doen is dan in Turkije."

"Ik werk op dit moment. Als ik niet meer zou werken, dan zou ik vrijwilligerswerk gaan doen voor oudere Turkse vrouwen. Er is genoeg te doen, ik wil gewoon bezig blijven."

(Fragmenten uit de Turkse vrouwenbijeenkomst, november 2000)

De wil om actief te zijn

De ervaring van de Centrale Projectgroep is dat veel oudere migranten wel graag maatschappelijk actief willen zijn. Dat heeft onder meer te maken met het feit dat met name Turken en Marokkanen op jonge leeftijd het arbeidsproces hebben verlaten. Daarmee zijn ze in een zee van lege tijd terechtgekomen die ze op eigen kracht moeten vullen. Voor veel vrouwen geldt dat ze het belangrijk vinden om naast hun sociale contacten binnen de familie, waarmee zij een groot deel van hun leven vullen, ook contacten met anderen te hebben. Ook onder oudere vrouwen is de behoefte om op een of andere wijze buitenshuis actief te

zijn en deel te nemen aan de samenleving groeiende, zo constateren de Projectgroepleden.

Als we kijken welke activiteiten oudere migranten zouden *willen* ondernemen dan komen we op een heel rijtje:

- uitstapjes maken binnen Nederland naar plekken die voor ouderen interessant zijn;
- discussiebijeenkomsten organiseren over alles wat met ouder worden te maken heeft;
- gesprekken organiseren met jongeren;
- kennismaken met de Nederlandse ouderenzorg;

- verhalen vertellen over vroeger op scholen;
- Nederlands leren van Nederlandse ouders;
- leren internetten;
- sporten;
- deelnemen aan politieke bijeenkomsten;
- projecten ontwikkelen voor de landen van herkomst;
- discussiëren over onderwerpen als mensenrechten, democratie en dergelijke;
- praten met werkgevers over de toekomst van de jeugd.

En nog veel meer.

Bovengenoemde activiteiten zijn door oudere migranten op eigen kracht moeilijk te organiseren. Gebrek aan financiën, taalproblemen en gebrek aan informatie over het functioneren van de Nederlandse samenleving spelen daarbij een rol. Met steun van opbouwwerkers kunnen de bestaande groepen van ouderen op wijk- en buurtniveau een heel eind komen. Belangrijk is dat de opbouwwerkers tweetalig zijn en dat zij de ouderen niet alleen helpen bij het feitelijk organiseren, maar hen ook uitnodigen om te vertellen wat ze graag zouden willen ondernemen.

Het zou voor de hand liggen dat het plaatselijke welzijnswerk hierin een belangrijke rol vervulde. Tot nu toe richten de activiteiten voor oudere migranten die door het

Nederlandse welzijnswerk worden georganiseerd zich echter vooral op ontmoeting en voorlichting.

Hoewel de behoefte aan informatie gigantisch is, is dit in de ogen van de Projectgroep niet voldoende.

Steun instellingen onvoldoende

Naar de ervaring van de Projectgroep en de Initiatiefgroep van Tenbé slagen de algemene welzijnsinstellingen er volstrekt niet in om oudere migranten te bereiken. Omdat dat niet lukt doen ze vaak een beroep op de zelforganisaties van migranten, die dan als vrijwilligers de gaten kunnen opvullen. En als die vrijwilligersorganisaties dan eens zelf met een plan komen en om een (bescheiden) bijdrage vragen van de gemeente of deelgemeente, dan moeten ze aan zoveel voorwaarden en regels (zoals jaarprogramma's, werkplannen etc.) voldoen dat ze er moedeloos vanaf zien. Voor de categoriale instellingen⁵ die er bestaan in de verschillende gemeenten is het ook heel moeilijk om in te spelen op de behoeften van oudere migranten. Zij zijn meestal gebonden aan zeer strikte subsidievoorwaarden en moeten middels aantallen bereikte mensen bewijzen dat ze bestaansrecht hebben. Op zich is het natuurlijk goed dat gemeenten de instellingen

---

⁵ Categoriale instellingen zijn instellingen die voor een bepaalde bevolkingsgroep werken, bijvoorbeeld Marokkanen of zwarte- en migrantenvrouwen.

verantwoording laten afleggen, maar het huidige systeem werkt onderlinge naijver en starheid in de hand.

De Projectgroep benadrukt dat wat haar betreft de discussie over de vraag over het migrantenbeleid nu algemeen of categoriaal moet worden uitgevoerd al lang voorbij is. Belangrijk is dat ingespeeld wordt op initiatieven uit de gemeenschappen zelf en dat kansrijke ideeën ondersteund worden. Binnen de diverse migrantengemeenschappen is inmiddels ook een andere wind gaan waaien dan in het verleden. Het is nu niet meer zo dat de zelforganisaties van migranten alle activiteiten voor migranten willen bedenken, organiseren én uitvoeren. Zij realiseren zich in toenemende mate dat vrijwilligers en professionals verschillende rollen en taken hebben en dat partnerschap een belangrijke meerwaarde kan hebben. Daarbij gaat het niet om eeuwige samenwerkingsverbanden, maar tijdelijke vormen van partnerschap rond een concreet doel.

Participatie meer dan welzijnswerk

Het welzijnswerk is natuurlijk niet de enige aan te spreken partij als het om de maatschappelijke participatie van oudere migranten gaat. Het is volgens de Projectgroep, en de Initiatiefgroep ondersteunt dat idee, uitermate belangrijk dat er ook op andere maatschappelijke en institutionele velden de stem van oudere migranten meer wordt gehoord. Zij moeten in de gelegenheid worden gesteld om zelf ideeën en

voorstellen aan te dragen over onderwerpen die hen aangaan. Net zo min als andere burgers willen migranten alleen maar gehoord worden over voorstellen en plannen van anderen. De voorbeelden waarbij migranten geraadpleegd worden over een idee en er daarna nooit meer iets van horen zijn legio. Uit de gesprekken die in het kader van Tenbé gevoerd zijn met de diverse organisaties van migranten, moskeeën, kerken en dergelijke komt naar voren dat er onder oudere migranten een enorme behoefte is om zelf aan de wieg te staan van plannen en voorstellen rond de onderwerpen als:

- de ontwikkeling van de landen van herkomst;
- de toekomst van de jongeren;
- de verbetering van hun eigen positie;
- de inrichting van hun buurt.

De discussies in de Projectgroep laten zien dat er aan denkbeelden op zich geen gebrek is. En taalbarrières kunnen met enige inspanning overwonnen worden. Als er gericht gezocht wordt zijn er binnen de diverse groepen genoeg tweetalige mensen die zich in willen zetten voor serieuze projecten.

Bij het benaderen van allerlei maatschappelijke organisaties, instellingen en overheden komt het naar de ervaring van Projectgroepleden regelmatig voor dat de aangesproken personen meteen denken

dat zij voorlichting behoeven. Het idee dat migranten directies van bijvoorbeeld pensioenfondsen zouden willen benaderen met eigen voorstellen past niet in het verwachtingspatroon. Het is voor migranten erg frustrerend als ze constant moeten opboksen tegen dit soort, op zich niet slecht bedoelde, reflexen.

De meest directe oproep in verband met de maatschappelijke participatie van oudere migranten die door de Projectgroep geuit wordt is dat de politiek, overheden, (welzijns-)instellingen en maatschappelijke organisaties de tijd en de ruimte moeten nemen om naar hen te luisteren.

4.6 Partnerschap

Zoals in de vorige paragraaf al is aangeduid zijn de opvattingen binnen de migrantengemeenschappen over de rol van de eigen organisaties de laatste jaren enigszins veranderd. Er wordt steeds meer ingezien dat deze organisaties, die werken met vrijwilligers, wel belangrijk zijn op het gebied van ideeënontwikkeling en het naar voren brengen van de belangen, de behoeften en de gedachten van migranten, maar dat ze niet zijn toegerust om allerlei projecten zelf uit te voeren. Daar zijn professionals voor nodig. Het zelf in dienst nemen van professionals is alleen mogelijk voor de wat grotere organisaties die over een redelijke bestuurskracht en over de benodigde financiële middelen beschikken. Dit is lang niet altijd het geval. Daarom wordt er de laatste tijd meer nadruk gelegd op het belang van partnerschap tussen zelforganisaties en andere organisaties en instellingen. Partnerschap heeft ook als voordeel dat er meer maatschappelijke invloed kan worden ontwikkeld.

Partnerschap tussen migrantenorganisaties of migrantengroepen en Nederlandse organisaties is echter ook een ingewikkelde opgave. Vaak is er sprake van ongelijkwaardige partners. De Nederlandse organisaties beschikken over meer geld, meer macht en meer connecties. Dit heeft tot

gevolg dat de migrantenorganisaties al gauw 'overruled' worden. Wanneer dit gebeurt leidt dit tot grote frustratie bij de migrantenorganisaties. Een ander gevaar bij het aangaan van partnerschappen dat door de Projectgroep gesignaleerd wordt, is het risico dat anderen, bijvoorbeeld op grond van politieke motieven, met de oorspronkelijke ideeën van oudere migranten op de loop gaan en deze ten eigen voordeel gebruiken.

Partnerschap verder ontwikkelen

Het is dan ook belangrijk om de nodige aandacht te besteden aan het uitwerken van de diverse vormen van partnerschap die in dit verslag worden voorgesteld. Niet in de zin van een theoretische en principiële discussie, maar vanuit een praktische invalshoek. Daarbij dienen de verschillende rollen van de partners duidelijk te worden omschreven. De rol die migranten(organisaties) in de voorstellen van de Projectgroep spelen, is niet altijd dezelfde. Soms is die rol alleen die van aandrager van het idee en het op afstand volgen van de verdere ontwikkelingen. Soms is de betrokkenheid ook groter en vervullen de oudere migranten de rol van een soort bestuur.

De Projectgroep projecteert niet al haar ideeën in de bestaande organisaties van migranten. Het kan ook heel goed mogelijk zijn dat rond bepaalde initiatieven tijdelijke

groepen van oudere migranten worden gevormd. Dit betekent dat oudere migranten de mogelijkheid moeten hebben om zich zelf als partners te organiseren en te ontwikkelen. Daarbij moet er rekening mee worden gehouden dat de manier waarop oudere migranten zich organiseren vaak anders is dan gebruikelijk in de gestructureerde Nederlandse samenleving. Vaak is de basis van de samenkomst, de ontmoeting zelf, en niet een van tevoren geformuleerde doelstelling. Partnerschap vereist dus aan de andere kant partijen die het vermogen hebben om 'tussen de regels door te luisteren' en de kansrijke ideeën uit de verhalen van de mensen naar voren te halen.

In dit verslag worden op verschillende plekken organisaties en instellingen genoemd die een belangrijke rol kunnen spelen bij de uitwerking van de ideeën van de Projectgroep. In de tweede fase van het project zal met hen contact worden opgenomen om te bezien in hoeverre zij de visie van de Projectgroep delen en welke (beleids-)initiatieven zij zelf in de toekomst willen nemen rond de positie van oudere migranten. Hieronder worden de verschillende actoren op een rij gezet en worden per actor de terreinen aangeduid waarop de Projectgroep hen wil aanspreken.

Rollen verschillende partners

a. Eigen organisaties

Zoals in het doelstellingschema in bijlage 1 is te lezen worden de eigen organisaties van migranten bij vele onderwerpen genoemd als belangrijke actor. De voornaamste rol die de Projectgroep voor de eigen organisaties ziet is het entameren van gesprekken en discussies binnen de diverse migrantengemeenschappen en het verwoorden van de denkbeelden en de visies van (oudere) migranten in de contacten en relaties met Nederlandse organisaties, instellingen, overheden en dergelijke. Een tweede belangrijke rol van de eigen organisaties is het ontwikkelen van (lichte) vormen van partnerschap rond de concrete initiatieven die in het schema genoemd staan. Het gaat daarbij onder meer om:

- het nemen van initiatieven om de haalbaarheid van zogenaamde pendelhuisen vast te stellen;
- het aanspreken van zorginstellingen om aangepaste vormen van zorg te realiseren;
- het aanspreken van onder meer koepels van instellingen op het gebied van zorg en wonen om verzorgingshuizen en andere woonvormen in de landen van herkomst te ontwikkelen;
- het organiseren van discussie- en informatiebijeenkomsten over onderwerpen die verband houden met het ouder worden;

- het oprichten van een steunfonds voor oudere migranten;
- het ontwikkelen van een programma voor de dialoog tussen de generaties;
- het voeren van een discussie over de betekenis van verzorgende- en verplegende beroepen.

b. Gemeenten

Gemeenten hebben een rol in het realiseren van de randvoorwaarden voor het opzetten van projecten rond de positie van oudere migranten en ze hebben een belangrijke functie in het actief stimuleren van hun maatschappelijke participatie. Voorbeelden van initiatieven die betrokkenheid van gemeenten vereisen:

- het realiseren van aangepaste woonvormen voor ouderen (zoals pendelhuizen, meergeneratiewoningen, woongroepen en dergelijke);
- het uitbreiden van het aantal islamitische begraafplaatsen;
- het creëren van opvang voor gehandicapte jongere migranten;
- het actief onder de aandacht brengen van de mogelijkheden van de bijzondere bijstand;
- het bevorderen van de deelname van oudere migranten in overlegorganen;
- het aanstellen van meer tweetalige opbouwwerkers en participatieondersteuners;

- het zichtbaar maken van de activiteiten van oudere migranten (samen met vrijwilligersorganisaties);
- het stimuleren dat organisaties en instellingen oudere migranten aanspreken op hun kwaliteiten;
- het flexibeler omgaan met de taakomschrijving van (categoriale) instellingen;
- het hanteren van flexibele leeftijdsgrenzen bij voorzieningen voor ouderen.

c. Investeringsmaatschappijen/-Banken

Ideeën en initiatieven komen zonder financiering moeilijk van de grond. Zowel op het gebied van wonen (pendelhuizen, woonvormen voor ouderen) als in de zorg (verzorgingshuizen, thuiszorg) kunnen investeringsmaatschappijen en banken een belangrijke voorwaardescheppende rol vervullen. Dat geldt met name ook voor de initiatieven die zich richten op de landen van herkomst. De rol van banken is te onderscheiden in die van:

- sponsor van initiatieven uit de gemeenschappen zelf;
- investeerder in projecten die uit financieel oogpunt levensvatbaar zijn;
- ontwikkelaar van producten die speciaal bedoeld zijn voor (oudere) migranten (bijvoorbeeld speciale investeringsvoorwaarden voor allochtone ondernemers).

d. Jongerenorganisaties

Initiatieven die in verband met jongere migranten genoemd zijn, zijn:

- het organiseren van een dialoog tussen de generaties;
- het inbrengen van kennis en energie bij projecten in de landen van herkomst;
- betrokkenheid van jongeren bij het vormgeven van initiatieven op het gebied van zorg en wonen;
- het meehelpen oprichten van een steunfonds voor oudere migranten.

e. Non-gouvernementele organisaties (Ngo's)

Voor de initiatieven in de landen van herkomst is het van cruciaal belang dat er niet uitsluitend aan de overheid verbonden organisaties betrokken zijn. Non-gouvernementele organisaties in de landen van herkomst en non-gouvernementele organisaties in Nederland kunnen een belangrijke bijdrage leveren aan het ontwikkelen van woonvormen en vormen van zorg in de landen van herkomst. Zij kunnen dienen als eerste bron van informatie over de slaagingskansen en de voorwaarden voor concrete initiatieven op deze terreinen en ze kunnen zorgdragen voor de inbedding van dergelijke initiatieven.

f. Onderwijsinstellingen Zorg

Om er voor te zorgen dat de diverse zorginstellingen werkelijk multicultureel kunnen werken is het belangrijk dat er in de oplei-

ding veel aandacht hiervoor is. Onderwijsinstellingen op het terrein van de zorg kunnen zich samen met vertegenwoordigers uit een aantal migrantengemeenschappen buigen over de vraag hoe een volwaardig multicultureel opleidingsprogramma voor de zorg er uit moet zien. Voorstel is om een multiculturele groep 'leerplanontwikkeling verzorgende- en verplegende beroepen' op te richten.

g. Ondersteuningsorganisaties/-Opbouwwerk

De ondersteuning van migranten, bijvoorbeeld door het opbouwwerk, is belangrijk om meer aandacht te realiseren voor de vraagzijde op de terreinen zorg en wonen. Het gaat om het ondersteunen van zowel mannen als vrouwen, ieder met een eigen methodiek te benaderen. Daarnaast speelt gericht opbouwwerk een belangrijke rol in het bevorderen van de deelname van oudere migranten aan de samenleving en het organiseren van activiteiten die zij zelf belangrijk vinden.

h. Pensioenfondsen/Verzekeringsmaatschappijen

Om de benarde financiële positie van veel oudere migranten te verbeteren is het belangrijk dat er gekeken wordt naar de mogelijkheden die er zijn om initiatieven te nemen op het gebied van pensioenen, lijfrentepolissen, aanvullende verzekeringen, spaarsystemen en dergelijke.

Met pensioenfondsen en verzekeringsmaatschappijen dient geïnventariseerd te worden in hoeverre zij producten kunnen ontwikkelen die aansluiten bij de werkelijkheid waarin (oudere) migranten leven.

i. Politiek/Overheid

De politiek en de rijksoverheid bepalen in belangrijke mate de randvoorwaarden van het minderhedenbeleid en het beleid op terreinen als zorg en maatschappelijke participatie. Het gaat onder meer om:

- opheffen wettelijke belemmeringen rond remigratie (bijvoorbeeld visumplicht) en bij pendelen;
- het scheppen van condities om in Nederland opgebouwde rechten mee te kunnen nemen bij remigratie;
- het sluiten van een handhavingsverdrag met Suriname;
- het repareren/aanvullen van het AOW-gat;
- het nadenken over pensioenopbouw voor groepen die geen volledige AOW opbouwen;
- het indexeren van remigratie-uitkeringen op huidige kostenpeil in de landen van herkomst;
- het stimuleren van multiculturele zorg in Nederland;
- het bijdragen aan een programma voor partnerschapsopbouw (maatschappelijke participatie);
- het organiseren van steun voor groepen ouderen die zelf actief willen zijn;

- het uitbreiden van de mogelijkheden in het kader van de ziekenfondswet voor dekkingen in het buitenland (landen van herkomst).

j. Provincies

Hoewel de provincies niet zo in het blikveld van oudere migranten liggen kunnen zij met name op het terrein van de zorg wel degelijk een belangrijke rol spelen. Zij kunnen in het kader van hun regiovisiebeleid:

- gesprekken voeren met allochtone ouderen over vraaggericht zorgbeleid;
- er voor zorgen dat oudere migranten een inbreng hebben in de ontwikkeling van regiovisies en dat de voorstellen van de projectgroep daarin uitgewerkt worden.

Dit laatste is des te meer van belang omdat in de regiovisies niet alleen de zorg, maar ook onderwerpen als wonen, vervoer en welzijn aan de orde komen.

k. Woningcorporaties

Bij het realiseren van pendelhuizen, woongroepen en meergeneratiewoningen in Nederland en de landen van herkomst spelen naast gemeenten, woningcorporaties een belangrijke rol. Belangrijk zijn het ontwikkelen van meer keuzemogelijkheden en het investeren in de landen van herkomst.

l. Ziektekostenverzekeraars/- Zorgverzekeraars

Oudere migranten lopen regelmatig tegen het feit aan dat ziektekosten in de landen van herkomst slecht te verzekeren zijn, of alleen tegen enorme kosten. De rol van ziektekostenverzekeraars ligt op het terrein van:

- het ontwikkelen van vormen van ziektekostenverzekeringen voor mensen die in de landen van herkomst wonen;
- het uitwerken van mogelijkheden van ziektekostenverzekeringen voor mensen in Nederland die de verantwoordelijkheid dragen voor familie daar;
- het ontwikkelen van vormen van verzekeringen of het uitbreiden van de mogelijkheden voor ziekenfondsdekking voor mensen die regelmatig heen en weer reizen naar de landen van herkomst;
- sponsoren van initiatieven;
- het financieren van multiculturele zorg in Nederland.

m. Zorginstellingen

Zorginstellingen en hun koepels hebben rollen op een aantal terreinen:

- Het zorgdragen voor multiculturalisering van het zorgaanbod op de gebieden thuiszorg, verzorgingshuiszorg en verpleeghuiszorg. Het gaat daarbij om de werving van personeel, de opleiding van personeel, de bouw van intramurale voorzieningen (gebedsruimtes, ont-

moetingsruimten, etc.) en om het feitelijke aanbod van diensten (maaltijden, etc.).

- Het ontwikkelen van mogelijkheden voor oudere migranten om als zorgvragers op te kunnen treden.

Tot slot en verder

In het project Teruggaan én Blijven zijn oudere, en enkele jongere, Surinamers, Turken en Marokkanen uitgenodigd om aan de hand van een van tevoren bekend programma zoveel mogelijk beelden betreffende de positie van oudere migranten aan te dragen. Deze aanpak en de ideeënrijkheid van de deelnemers aan de Centrale Projectgroep hebben geleid tot een tussentijdsverslag dat een enorme hoeveelheid aan gedachten, ideeën, voorstellen, initiatieven en enkele punten van kritiek bevat. Opvallend is het brede spectrum aan onderwerpen dat hiermee gedekt wordt. In de ogen van oudere migranten zelf heeft hun positie duidelijk met meer te maken dan alleen het dagelijks brood en de dagelijkse bezigheden.

De punten die in het verslag genoemd staan zijn niet allemaal van dezelfde orde. Sommige initiatieven en voorstellen hebben een relatief hoog 'droomgehalte', andere lijken morgen al uitvoerbaar.

Het nemen van initiatieven om de positie van ouderen in de landen van herkomst te verbeteren, het ontwikkelen van een dialoog met jongere migranten, het realiseren van meer mogelijkheden om te kunnen pendelen (heen en weer reizen tussen Ne-

derland en het land van herkomst) en het scheppen van de voorwaarden voor een grotere deelname aan de Nederlandse samenleving zijn onderwerpen die in de discussies veel nadruk hebben gekregen.

Er is door de Projectgroep en de Initiatiefgroep bewust voor gekozen om niet nu al een keuze te maken uit de hoeveelheid aan onderwerpen maar de discussie over de positie van oudere migranten in de tweede fase van het project in zijn volle breedte te voeren. In die tweede fase staan zowel individuele gesprekken als groepsgesprekken met potentiële partners op de agenda. Met hen zal gekeken worden in hoeverre zij de visie van de Projectgroep delen en welke handelingsperspectieven zij op grond hiervan voor zichzelf zien.

In deze fase worden tevens drie expertmeetings over de positie van ouderen in de landen van herkomst georganiseerd. Daarin worden onder andere de mogelijkheden voor partnerschappen in Suriname, Turkije en Marokko verkend.

Op basis van dit alles zal de Projectgroep begin mei tot een nadere afweging en prioriteitsstelling komen. Voor het slotsymposium van het project in het najaar van 2001, zal het een en ander in een pro-

gramma voor de korte en langere termijn worden gegoten.

De leden van de Projectgroep, die aanvankelijk alleen voor de eerste fase van het project benaderd waren hebben inmiddels te kennen gegeven dat zij niet alleen in de vervolgfases van het project een actieve rol willen spelen, maar dat zij zich ook zullen beraden op hun rol na afloop van het project.

Daarmee geven zij in eigen persoon gestalte aan het emancipatieproces dat oudere migranten in Nederland doormaken.

Wij hopen dat zij op hun weg de juiste partners zullen treffen.

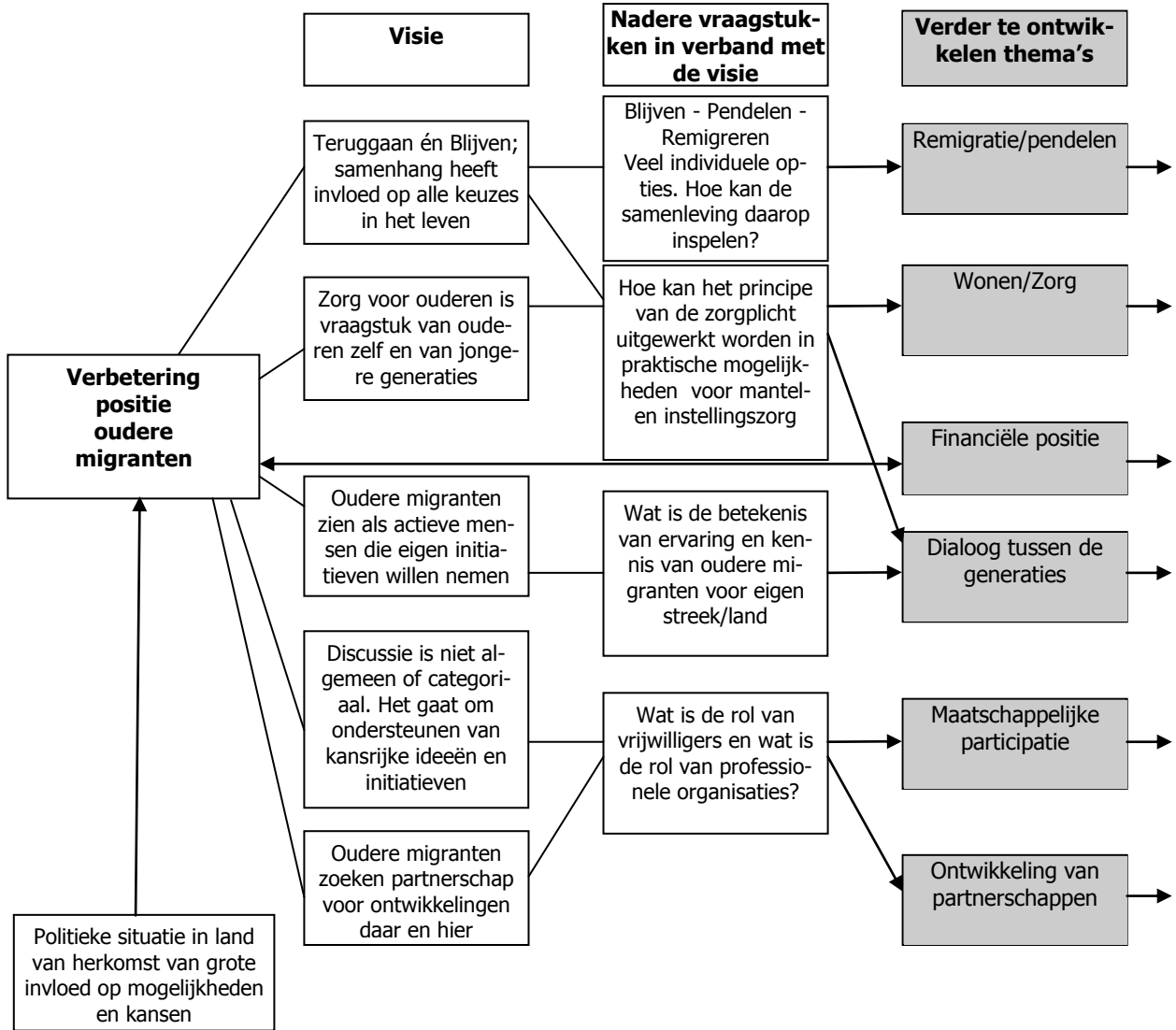
Het projectteam Tenbé,

Domenica Ghidei Biidu
Frank von Meijenfeldt
Roel van Brenk

Bijlagen

I. Doelstellingenschema

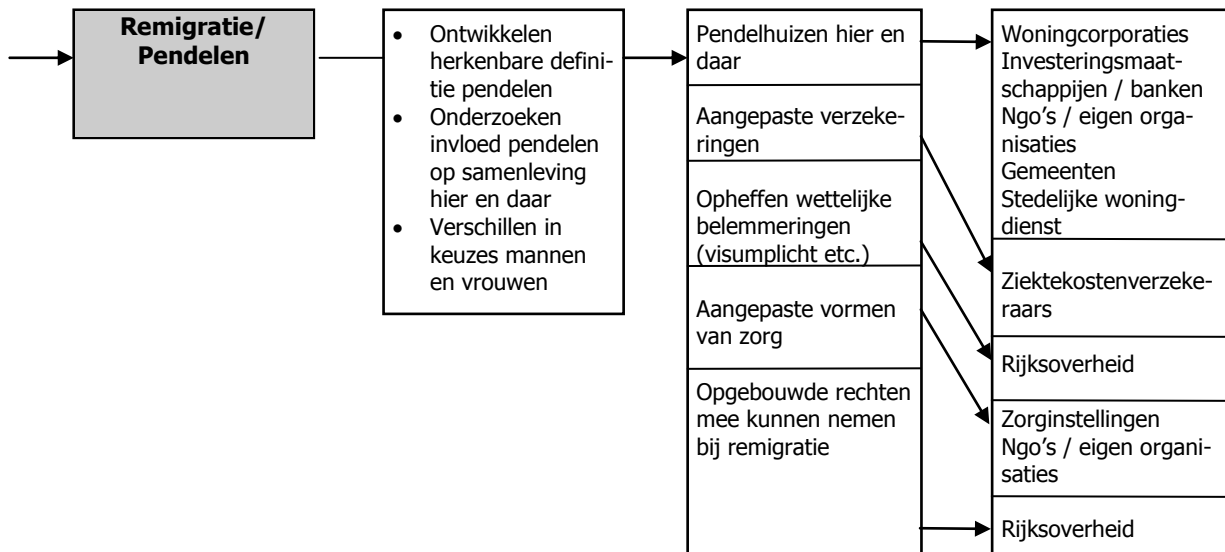

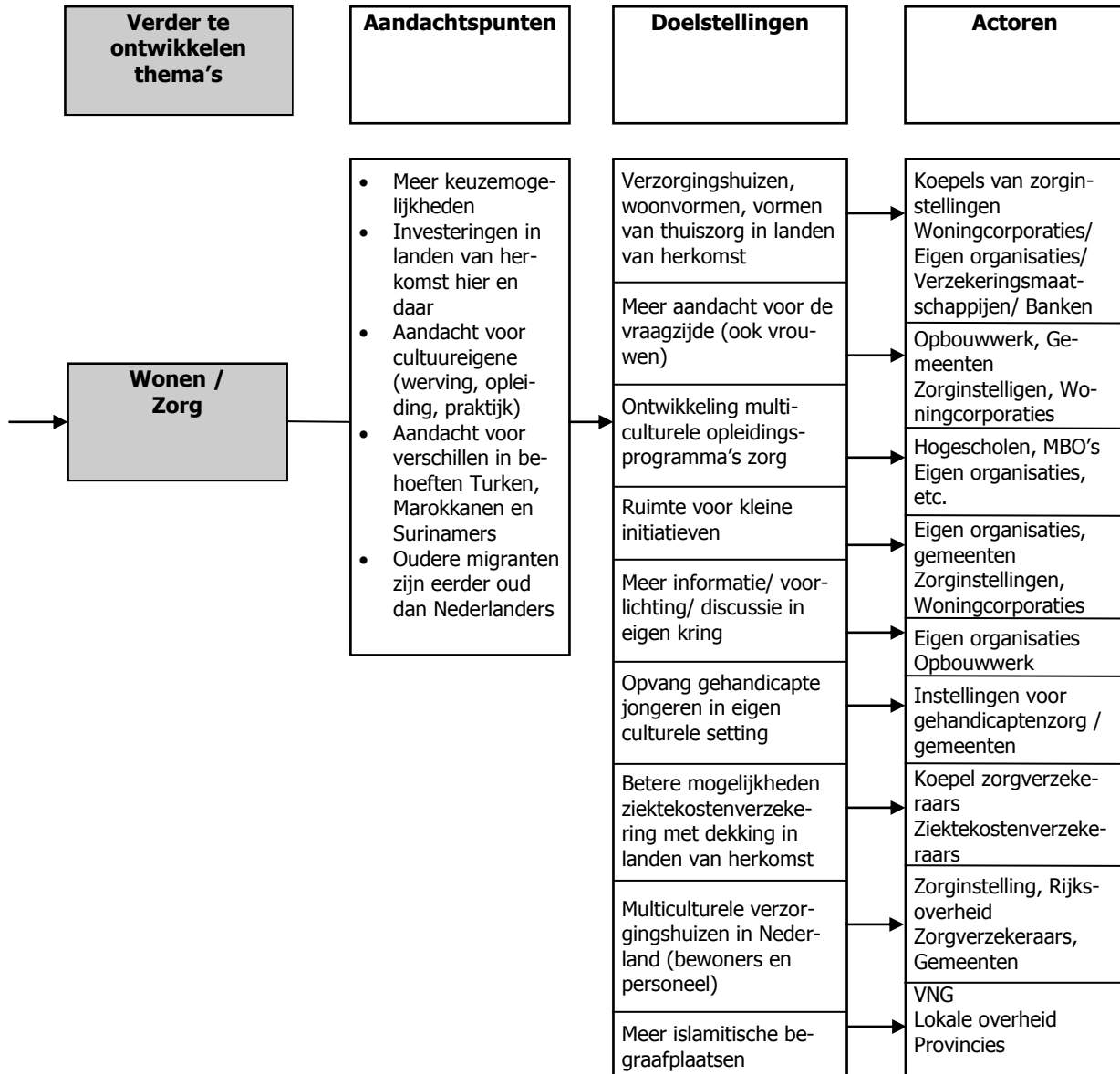
Verder te ontwikkelen thema's

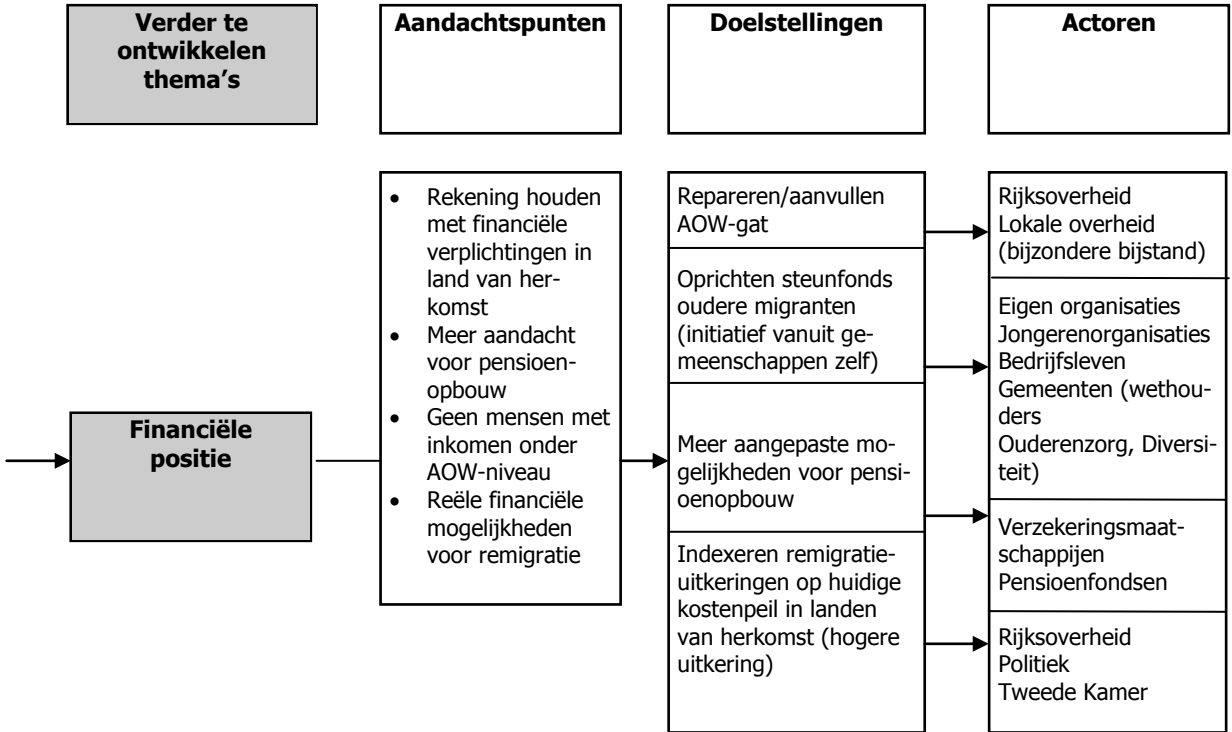
Aandachtspunten

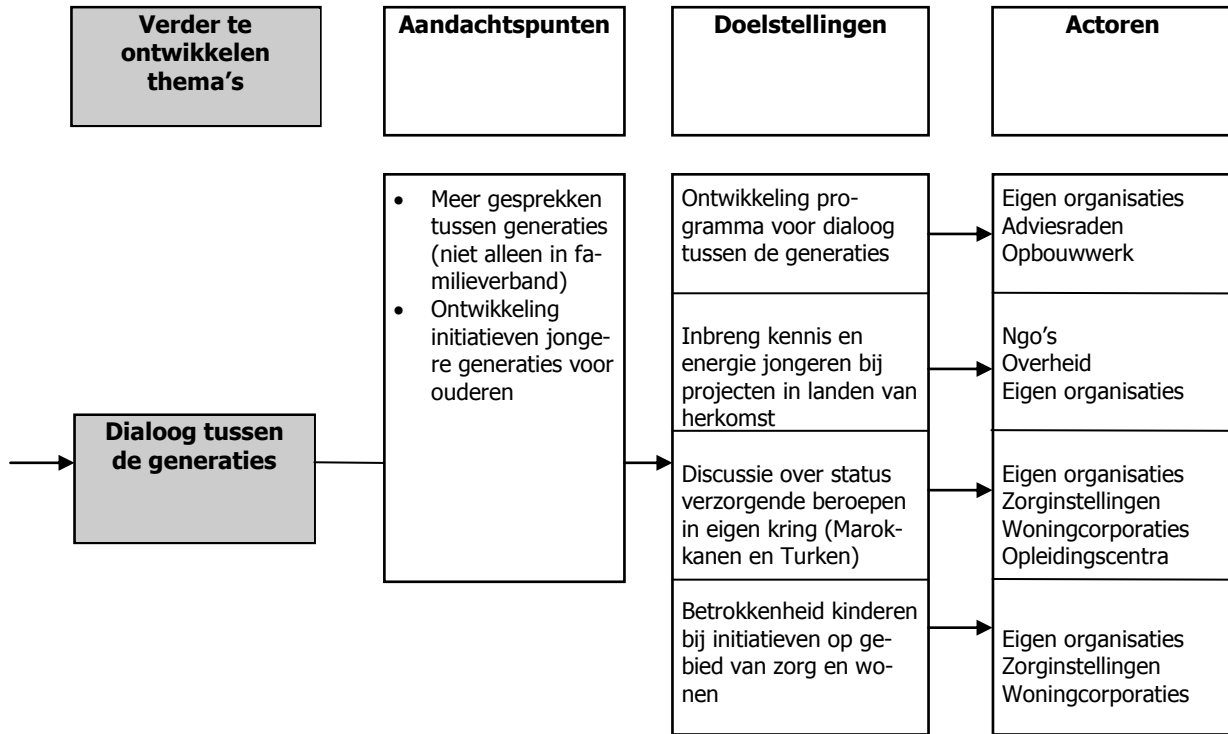
Doelstellingen

Actoren

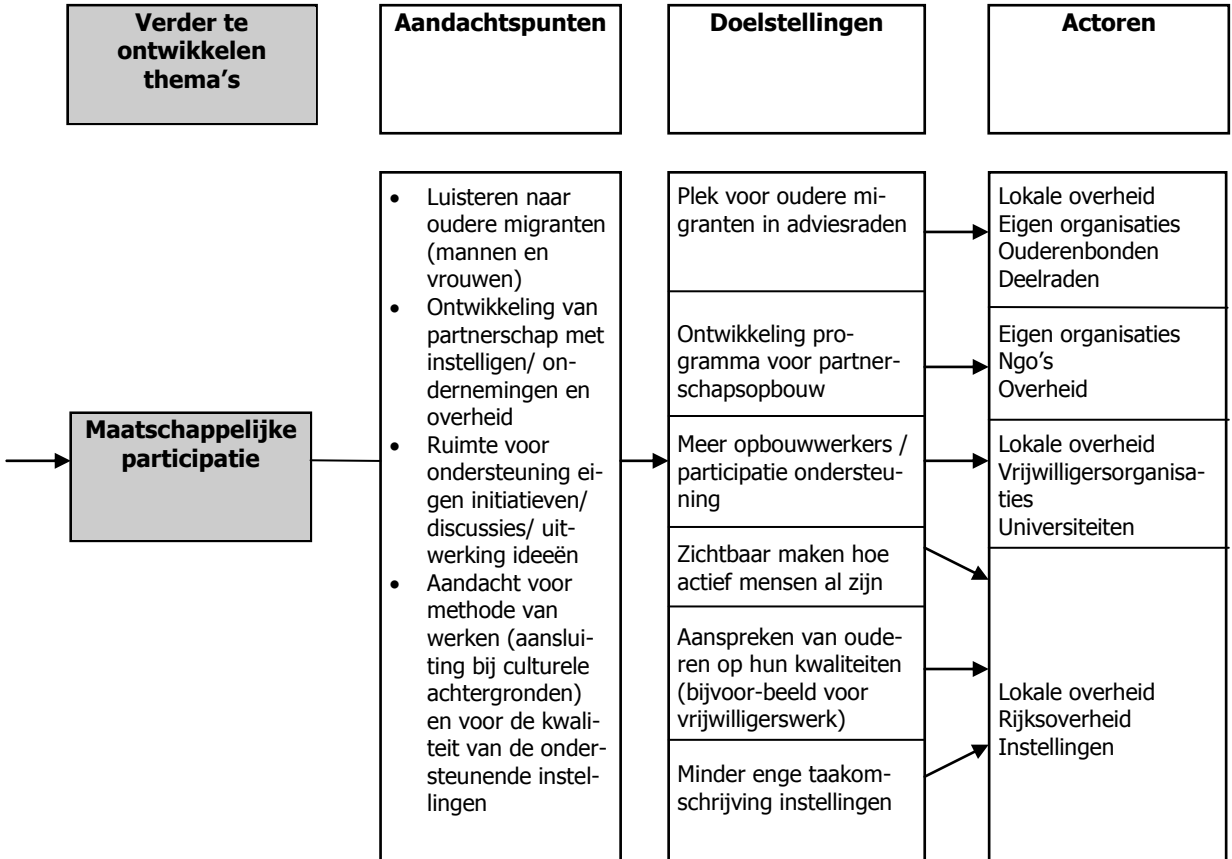

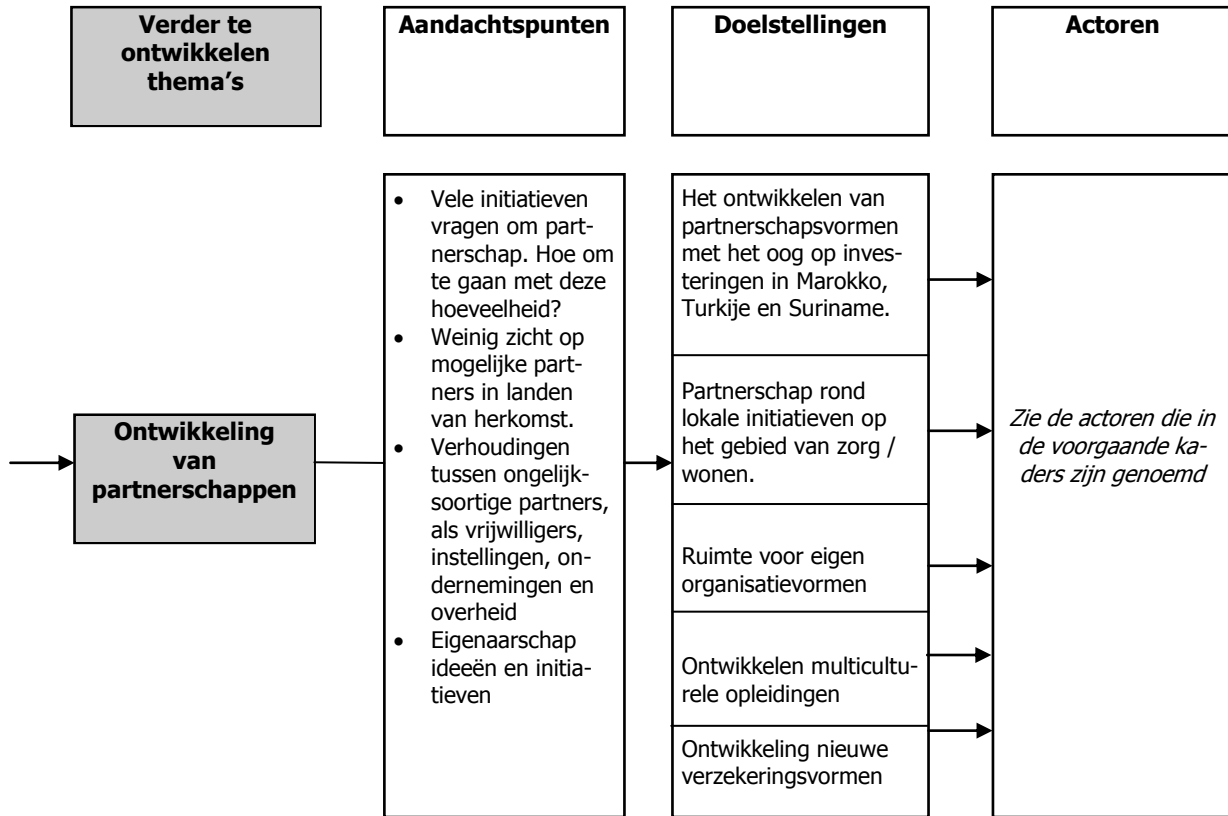

Bijlage II

Leden van de Initiatiefgroep

Naam	Functies
Mevrouw Helen Burleson-Esajas	Lid van het hoofdbestuur van de PvdA Bestuurslid FORUM, instituut voor multiculturele ontwikkeling
Mevrouw Özden Kutluer-Yalim	Adviseur diversiteit in beleid Bestuurslid TIYE
De heer Mustapha Laboui	Regiobestuurder FNV Noord-Holland Raadslid GroenLinks, deelgemeente de Baarsjes in Amsterdam
De heer Cees Pot (voorzitter)	Oud-directeur Arbeidsvoorziening Voorzitter stichting Intent
Mevrouw Loes van Ruyven - van Leeuwen	Gedeputeerde ouderenbeleid Zuid-Holland
Mevrouw Jolanda Schouwstra	Zilveren Kruis, hoofd Projectbureau
De heer Rick Wolff	Onderzoeker bij het IMES

Leden van de Klankbordgroep

Naam	Functies
Mevrouw L.J.M. Aarnink	Ministerie van Volksgezondheid, Welzijn en Sport Directie Verpleging en Verzorging, Ouderenbeleid (DVVO)
Mevrouw E. Kaya	Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties Directie Coördinatie Integratiebeleid Minderheden (CIM)
De heer J.J. Roeffen	Ministerie van Volksgezondheid, Welzijn en Sport Directie Jeugdbeleid (DJB)
De heer E.L. Samuels	Ministerie van Volksgezondheid, Welzijn en Sport Directie Sociaal Beleid (DSB)

Jongere interviewers

Marlen Bromet	Wajeeha Khan
Virgil Bormet	Zeliha Koyak
Genelva Cairo	Giovanni Margaret
Naciye Daldal	Sharon Perlee
Clarise Giersthove	Mehmet Sahin
Fadwa Heilbron-Kartoubi	Jermain Sweet
Nasser E. Heilbron	Clydel Weiclun
Unise Herfst	Asena Yilderim
Kawtar Kartoubi	

III. Gesprekspartners

In de voorbereidingsfase en gedurende de eerste uitvoeringsfase van het project Tenbé is met de volgende organisaties en personen gesproken:

Organisaties

ABC, Advies- en BegeleidingsCentrum voor het onderwijs, Amsterdam	De heer O. Bouadi
ACB, Amsterdams Centrum Buitenlanders	De heer Ç. Çoruz
Alternatif, Jongerencentrum Amsterdam	De heer Y. Yilmaz
ASCC, Afro-Surinaams Cultureel Centrum, Amsterdam Z.O.	De heer O. Watson
ATKB, Turkse Vrouwenvereniging Amsterdam	Mevrouw E. Can
Aya Sophia, Moskee Amsterdam	De heer H. Karacaer
B&A Groep, Beleidsonderzoek & Advies, Den Haag	De heer M. Öcal
CABO-project, Centrum Advies & Begeleiding Oudere Migranten, Amsterdam	Mevrouw W. Gronthout
Centrum Mimoza, Gezondheidszorgproject Buitenlandse vrouwen, Amsterdam	Mevrouw A. Taniş*
Chebba, Marokkaans Meidenproject, Amsterdam	Mevrouw Z. Bourik
EMCEMO, Euro-Mediterraan Centrum voor Migratie en Ontwikkeling, Amsterdam	De heer A. Menebhi
E-Quality, Experts in gender en etniciteit, Den Haag	Mevrouw J. Ferrier
Euromed Foundation, Dialogue between cultures, Amsterdam	Mevrouw N. Mabrouk*
Evangelische Broedergemeente, Amsterdam	De heer ds. Polana
Fatih Moskee, Amsterdam	De heer Tekin
FNV Bondgenoten, Utrecht	De heer T. Pehlivan
Fos'ten, landelijk Steunpunt voor Surinaamse vrouwen vanaf 50 jaar, Utrecht	Mevrouw C. Tjong-Ayong en mevrouw L 't Mannetje
Forum, Instituut voor multiculturele Ontwikkeling, Utrecht	De heer A. Aboutaleb
Gemeente Amsterdam, Bureau Minderhedenbeleid	Mevrouw S. Lutchman
Gemeente Amsterdam, Dienst Welzijn	Mevrouw E. Dreesman; mevrouw H. Voermans
GroenLinks Gemeenteraadsfractie Amsterdam	Mevrouw N. Ozütok
Hudsonhof, multicultureel centrum voor ouderen in de Baarsjes, Amsterdam	De heer B. Ensing
IMES, Instituut voor Migratie en Etnische Studies, Amsterdam	De heer J. Doornik; mevrouw M. van Niekerk

Intermediair, Huisbezoekproject in de Baarsjes voor Allochtone vrouwen, Amsterdam	Mevrouw M. Schoots*
Isis, Transcultural Leadership BV, Maarn	Mevrouw S. Vyas
MCE, Projectbureau voor MultiCulturalisatie en Emancipatie	Mevrouw H. Kesmer
Moskee Nasr, Amsterdam	De heer A. El Boukziri
Moskee Noord, Amsterdam	De heer A. Meryemek
Mozaïek, Turks- en Marokkaans Vrouwen centrum in de Baarsjes, Amsterdam	Mevrouw K. Aachert*
MVVN, Marokkaanse Vrouwenvereniging Nederland, Amsterdam	Mevrouw H. Lahri
Nisbo. Nederlandse Islamitische Bond voor Ouderen, Rotterdam	Mevrouw B. Yilmaz
NIZW, Nederlands Instituut voor Zorg en Welzijn, Utrecht	De heer H. Mertens
NMI, Nederlands Migratie Instituut, Utrecht	De heer I. Kutluer
OMVA, Organisatie van Marokkaanse Vrouwen, Amsterdam	Mevrouw N. van Duin
Pieter Nieuwland College, Amsterdam	Mevrouw M. Bakker
PvdA, Gemeenteraadsfractie Amsterdam	De heer A. Cherribi
PvdA, Tweede Kamerfractie	Mevrouw K. Arib
Pyramide, Jongeren centrum Amsterdam Oost	Mevrouw Tony Martens
Rabobank Nederland, Utrecht	De heer G. Khutsishvili
Rabobank Spectrum, Den Bosch	De heer F. van der Hulst
Reaal Verzekeringen (SNS/ Reaal groep), Utrecht	De heer R. de Wit en de heer J. Jansen
RVS verzekeringen, Ede	De heer J. Smakman en de heer M. Karanlu
Stedelijk Marokkaanse Raad, Amsterdam	De heer A. Abaida en de heer A. Maaroufi
Seniorenraad, Amsterdam	Mevrouw E. Breuk
SEV, Stuurgroep Experimenten Volkshuisvesting, Rotterdam	De heer D. Bergvelt en mevrouw T. Osseweijer
SOAA, Stichting Ondersteuning Allochtonenwerk Amsterdam	De heer M. Khojja
SVB, Sociale Verzekeringsbank, Amstelveen	De heer E. de Graaf
Studiename, Landelijke Surinaamse Studentenvereniging, Rotterdam	De heer A. Gonesh
TANS, Towards a New Start, Landelijke Organisatie van Marokkaanse jongeren, Utrecht	De heer A. Larouz en mevrouw B. Abdellaoui
The Site, info.c@fé.voor.jongeren, Amsterdam	Mevrouw T. Jadnanansing
VNG, Vereniging van Nederlandse Gemeenten, Den Haag	De heer M. Mathijssen
VVD, Tweede Kamerfractie	Mevrouw F. Örgü

* Hebben meegewerkt aan de organisatie en uitvoering van de Turkse en de Marokkaanse vrouwenbijeenkomsten.

Personen

De heer M. Amrani, advocaat
De heer Ö. Gölpinar, journalist/schrijver
De heer E. Gebreysus, onderzoeker/historicus
Mevrouw S. Gümüş, econoom
Mevrouw E. Hasselbaink, secretaresse
Mevrouw M. Karaman, actief in de Turkse vrouwenbeweging
Mevrouw M. Matil, Surinaamse oudere vrijwilligster gehandicaptenzorg
Mevrouw R. El Mouden, directeur schoonmaakbedrijf

IV. Opzet en werkwijze

Het project "Teruggaan én Blijven; de positie van oudere migranten in een perspectief van solidariteit tussen generaties" (Tenbé), is een initiatief van de stichting Bevordering Maatschappelijke Participatie (BMP). Het wordt gefinancierd door het ministerie van VWS. De gemeente Amsterdam heeft aan het project een eenmalige waarderingssubsidie toegekend.

BMP heeft het initiatief genomen tot Tenbé, omdat ze zich er over verbaasde dat de verschillende migranten gemeenschappen eigenlijk nauwelijks zelf aan het woord komen als het gaat over de positie van ouderen.

Het project is, na een voorbereidingsperiode van een half jaar, gestart in februari 2000. Het wordt afgesloten in het najaar van 2001 met een slotsymposium.

Doel van Tenbé is om:

1. oudere migranten van verschillende etnische achtergronden met elkaar in contact te brengen en hen te steunen bij het ontwikkelen van een integrale visie op hun positie;
2. jongere migranten in samenspraak met oudere migranten nieuwe (financiële) vormen te laten ontwikkelen waarmee zij hun solidariteit met de eerste generatie gestalte kunnen geven;
3. de visie van de ouderen en de vormgevingsideeën van de jongeren te bespreken met instellingen, verzekeraars, woningcorporaties, beleidsmakers, belangenorganisaties en anderen;
4. een programma te ontwikkelen voor de belangenbehartiging van oudere migranten, waarbij zowel aandacht is voor inhoud als voor organisatievormen.

Werkwijze en organisatie

Het project kent vier organisatorische eenheden:

Een **projectteam**, dat bestaat uit een projectleider en twee projectmedewerkers.

Het projectteam is verantwoordelijk voor de organisatie van het gehele project, de gespreksleiding, de inhoudelijke voortgang, en de verslaglegging van de resultaten.

Het projectteam wordt bijgestaan door een coach vanuit de stichting BMP.

Een **Initiatiefgroep** van gezaghebbende personen uit diverse geledingen van de Nederlandse samenleving waaronder de, Marokkaanse, Turkse en Surinaamse gemeenschappen. De Initiatiefgroep treedt op als maatschappelijke 'drager' van het project (zie bijlage 2). De leden van de Initiatiefgroep leveren een actieve bijdrage aan de voortgang van het project.

Een **Centrale projectgroep** van oudere migranten van Marokkaanse, Turkse en Surinaamse herkomst, aangevuld met een aantal jongeren. Deze projectgroep heeft in de eerste plaats tot taak om de onderwerpen en thema's te benoemen die voor oudere migranten belangrijk zijn. De oudere migranten die deelnemen aan de projectgroep zijn geworven via belangenorganisaties van migranten, moskeeën/kerken, buurthuizen en op basis van persoonlijke relaties van het projectteam.

Een **Klankbordgroep** gevormd door ambtenaren van de ministeries van Volksgezondheid Welzijn en Sport (VWS) en van Binnenlandse zaken en Koninkrijk Relaties (BZK). Deze groep heeft tot taak het verloop van het project te volgen en tussentijdse resultaten te commentariëren en te koppelen aan het beleid van de overheid. Zie ook bijlage 2.

Werkwijze

Het project duurt in zijn geheel twee en een half jaar. Er wordt gewerkt in vier fases.

Een **voorbereidingsfase** van een half jaar. In deze fase heeft een groep migrantenjongeren, in de leeftijd van 15 tot 27 jaar met behulp van videocamera's een serie interviews gehouden met oudere migranten. Deze interviews dienden om de gesprekstema's van de centrale projectgroep voor te bereiden. Verder zijn in deze fase door het projectteam interviews gehouden met sleutelfiguren in de leeftijd 35 tot 45 jaar, zijn er voorbereidende gesprekken gevoerd met potentiële gesprekspartners in de tweede fase en is de samenstelling van de projectgroep en de Initiatiefgroep voorbereid.

Een eerste uitvoeringsfase, waarin de **themaverkenning** door de centrale projectgroep centraal heeft gestaan. De Marokkaanse, Turkse en Surinaamse die deel uit maken van de projectgroep hebben afwisselend in kleine en in grote kring gediscussieerd. Ook zijn er aanvullend twee aparte bijeenkomsten voor Turkse en Marokkaanse vrouwen georganiseerd. Op basis van de discussies in de centrale projectgroep en tijdens deze vrouwenbijeenkomsten is de 'toekomstvisie van oudere migranten' ontwikkeld die in dit verslag wordt gepresenteerd.

Een tweede uitvoeringsfase die in het perspectief staat van **toetsing en partnerschap**. Deze fase begint in december 2000. Leden van de centrale projectgroep en van het projectteam voeren in deze fase gesprekken met de politiek, overheden, ondernemingen als verzekeringsmaatschappijen en banken, woningcorporaties, zorginstellingen en de eigen organisaties van migranten over de door de projectgroep ontwikkelde visie en de mogelijkheden van de gesprekspartners om bij te dragen aan versterking van de positie van oudere migranten. In het kader van de tweede fase worden er ook drie experts-meetings over de positie van ouderen in de landen van herkomst georganiseerd.

Een derde uitvoeringsfase waarin de resultaten van de eerste en tweede fase worden gewogen en van **prioriteiten** worden voorzien. Deze fase wordt afgesloten met een **symposium** voor alle organisaties en instellingen die betrokken zijn bij de positie van oudere migranten.

V. Relevante literatuur

Abraham, Eva, Oudere mensen zijn als bomen die schaduw geven, oudere Marokkaanse vrouwen en mannen in de Nederlandse verzorgingsstaat, uitgave in de reeks Documenten en Onderzoek, Het Spinhuis, 1996.

Allochtone Ouderen; Nieuwsbrief van het NIZW (1997-1998)

Amsterdams Steunpunt Wonen, Advies Voorzieningen allochtone ouderen in de Baarsjes, mei 1998.

B&A Groep, Allochtone ouderen in Nederland, verslag van de conferentie gehouden op 1 oktober 1999, Den Haag januari 2000.

B&A Groep, Pendelwoningen en meergeneratiewoningen voor allochtone ouderen, voorstel voor een haalbaarheidsstudie, Den Haag, 2 oktober 2000.

Beljaarts, M.A.M.M., en A.O. Verweij, Getint grijs; allochtone ouderen in Amsterdam, Rotterdam 1995.

Böcker, A., Turkse migranten en sociale zekerheid: van onderlinge zorg naar overheidszorg?, Amsterdam University Press, 1994.

Bodelier, Ralf, Allochtonen moeten eigen cultuur loslaten, artikel verschenen in Intermediair nummer 12, 23 maart 2000.

Bouwman, Bernard, De tijden zijn veranderd in Turkije, artikel verschenen in NRC Handelsblad, 12 december 2000.

Carrièreblad voor de gezondheidszorg, Meer buitenlanders in bestuur zorginstellingen, 2 juni 2000.

Contrast, weekblad over de multiculturele samenleving, Suriname 25 jaar onafhankelijk, uitgave nummer 35, verschenen 23 november 2000.

Euro-Arabische Dialoog, EAD series nr. 5, De stad in de wereld, de wereld in de stad, internationale samenwerking en multi- culturele samenleving op gemeentelijk niveau, verslag van de conferentie op 15 oktober 1998.

Deelgemeente Delfshaven, Communiceren het credo, verslag van de beleidsmiddag op 30 juni 1999 met als onderwerp: Hoe bereiken professioneel zorgaanbod en allochtone vraagkant elkaar?

De kleine gids voor de Nederlandse Sociale Zekerheid, Kluwer, Deventer, 2000.

Deurzen, Jaap van, Participeren is geen woekeren, 'renteloos' islamitisch bankieren in opkomst in West-Europa, artikel verschenen in de Metro, 12 mei 2000.

Diggele, E. van, Oud worden in eigen land onmogelijk geworden, in: De Telegraaf van 15 juli 1995

Duintjer Tebbens, Martijn, Kiezen tussen hun boeven en onze boeven, Surinamers gelaten naar de stembus, artikel verschenen in de Metro, 22 mei 2000.

E-Quality, Pensioenkreukels, uitgegeven ter gelegenheid van de conferentie Vrouw en Pensioen, 25 mei 2000, Den Haag.

Feirabend, J., A. Meyer, R. Wolff & R. Penninx, Het lijkt wel alsof ze geen wensen hebben, Oudere Indische Nederlanders en zorg, Een verkennend onderzoek, Den Haag, Stichting Pelita, 1998.

Feiter, Astrid, Hoe is uw pensioen geregeld mevrouw?, artikel verschenen in Financiën.

Ferdinandus, Magda, De islamzuster van Jomanda, artikel verschenen in het Parool, naar aanleiding van de publicatie van het proefschrift: Vrouwen en demonen van dr. G.C. Sengers, 24 mei 2000.

Gemeente Amsterdam, Oud worden in Amsterdam; de burger spreekt, stadsgesprekken over het ouderenbeleid, eindverslag 1996.

Gemeente Amsterdam, Sociale kaart van multi-cultureel Amsterdam 2000.

Gooswit, Sylvia M., Wi Kontren, Hofje van de 21e eeuw, Amsterdam, 1998.

Haffmans, M. en C. Tenhaeff, Tussen VUT en VORT, Nederlands Centrum Buitenlanders, 1987.

Haveman, H.B. en P. Univen Venema (red.), Migranten en gezondheidszorg, Houten, 1996

Huinder, Chris en Saskia Moerbeek, Naar een Nieuw Sociaal Contract; Zoektocht naar Mensenrechten, participatie en Sociaal beleid, Stichting BMP Amsterdam, 1999

IOT, Turkse vrouwen en de remigratieregelingen, oktober 1989.

Islamic banking; what is islamic banking, informatie vanaf internet, Institute of Islamic Banking and Insurance, London, UK, 2000.

KMAN/CDT, Euro-Marokkaanse Conferentie Migratie en Ontwikkeling in Tanger op 27-29 september 1996; Achtergronden en uitgangspunten, Amsterdam, 1996

Lentjes, Wout, Marokko, verschenen in de Landenreeks van het Koninklijk Instituut voor de Tropen, Amsterdam, 1995.

Mesters, Bas en Henk Müller, Integratie stopt bij de voordeur, conclusie uit een studie naar de islam in Nederland, artikel verschenen in de Volkskrant, 11 mei 2000.

Mesters, Bas en Henk Müller, Een Hollandse islam, artikel verschenen in het Volkskrant magazine, nummer 37, 13 mei 2000.

Metro, Participeren is geen woekeren; renteloos islamitisch bankieren in opkomst in West Europa, artikel verschenen op 12 mei 2000.

Ministerie van VWS, verslag van de workshop: Flankerende maatregelen, buiten de werking van de remigratiewet, 27 april 2000.

Ministerie van VWS, verslag van de workshop: Toegankelijkheid zorg- en welzijnsvoorzieningen, 18 april 2000.

Ministerie voor Grote Steden- en Integratiebeleid, Jaaroverzicht integratiebeleid minderheden 1998. Den Haag 1997 (Tweede Kamer, Bijlage Handelingen, nr. 25601

Ministerie voor Grote Steden- en Integratiebeleid, Integratiebeleid 1999-2002; Brief van de minister, juli 1999 (2). Den-Haag 1999 Tweede Kamer, Bijlage Handelingen, nr. 26333, nr. 8)

Müller, H., Veel spijt na terugkeer in Marokko; gebrek aan zorg volgens M. Sayem, directeur steunpunt migranten, oorzaak van teleurstelling, artikel verschenen in de Volkskrant, 23 oktober 2000.

Neurink, Judith, Remigratie revisited, de tijd van de oprotpremie is voorbij, artikel verschenen in Onze Wereld, mei 1997.

Neurink, Judith, Niet bang meer in Marokko, artikel verschenen in Trouw, 30 mei 2000.

Niekerk, M. van, 'Zorg en hoop, Surinamers in Nederland nu', in: H. Vermeulen & R. Penninx (ed.), Het democratisch ongeduld. De emancipatie en integratie van zes doelgroepen van het minderhedenbeleid, 45-79. Amsterdam: Het Spinhuis, 1994.

NISBO Magazine nr. 8 november 1997

Nisbo, Residentiële zorg op maat voor moslimouderen, verslag van een studiereis naar Turkije, Rotterdam, februari 1998.

NIZW, Het Win-win-effect, verslag van het project Waardig oud worden in Nederland 1996-1998, Utrecht, 1999.

Noordegraaf, Wim en Marie-Annet van Grunsven, Suriname, verschenen in de Landenreeks van het Koninklijk Instituut voor de Tropen, Amsterdam, 1993.

NRC Handelsblad, De koning is dood, Mohammed VI moderniseert het Marokkaanse staatsapparaat, artikel verschenen op 11 december 1999.

Obbink, Agnes, Het hoort gewoon zo, Opvattingen van de kinderen van de eerste generatie Turken in Nederland over zorg voor ouders, scriptie, oktober 1997.

Oosterzee, Jan Jaap van, Euro-Arabische dialoog van onderop, verslag van de conferentie gehouden in het Goethe instituut, Rabat, 30 mei 1998.

Osseweijer, Therese, Wonen voor allochtone ouderen, memo van de SEV, september 2000.

Parool, Boven je oude moeder wonen in Dordrecht, artikel verschenen op 22 april 2000.

Peetoom, A., J. Arduin en P. van Gelder, Oso Pasi, de weg naar huis, Besluiten, remigreren en wonen bij Surinaamse ouderen, 1990.

Raad voor Maatschappelijke Ontwikkeling (RMO), Vereenzaming in de samenleving, Den-Haag, 1997

Rooijen, M. van, Moslimouderen mijden verpleeg- en verzorgingshuizen ondanks groeiende behoefte aan zorg, in: *Zorg en Welzijn*, nr. 14, 4 september 1998

Schöttelndreier, M., Opvoeding allochtoon niet wezenlijk anders, artikel verschenen in de *Volkskrant* van 11 december 2000.

Sittrop, B., Kent u ons nog?;Griekse, Italiaanse, Spaanse, Portugese, Kaapverdiaanse, Kroatische, Joegoslavische, Macedonische en Bosnische ouderen in Nederland, Utrecht, mei 2000.

Sociaal Cultureel Planbureau, Rapportage Minderheden 1998.

Stichting BMP, Discussiestuk verhouding Noord-Zuid; migratie en ontwikkeling, themabijeenkomst Migrantië, Amsterdam, vrijdag 2 mei 1997.

Stichting BMP, Basistekst voor de Europese Conferentie Migrantië, Amsterdam, 1997

Strategiegroep Vrouwenhulpverlening Amsterdam, Wie verstaat mij echt?, Amsterdamse oudere vrouwen over hun levenservaring en de rol van de hulp- en maatschappelijke dienstverlening, maart 1994

Sunier, Thijl, Turkije, verschenen in de Landenreeks van het Koninklijk Instituut voor de Tropen, Amsterdam, 1998.

Teruggaan èn Blijven, een verkenning van literatuurgegevens, stichting BMP, Amsterdam, september 1999.

Tuijn, Annemarie van, Allochtoon goed voor 25 miljard, artikel verschenen in NRC Handelsblad van 19 mei 2000.

Veen, Evert van der, Gezond in Istanbul, gezondheidszorg in Istanbul, artikel verschenen in Mediator, jaargang 11, nummer 6, september 2000.

Veldkamp, Mark, De echte onnozelen wonen in Paramaribo, artikel verschenen in De Telegraaf op 24 juni 2000.

Volkscrant, Remigratiewet in trek bij Spanjaard en Surinamer, Turken en Marokkanen argwanend over mogelijkheden van terugkeer naar eigen land, artikel verschenen op 8 juni 2000.

Volkscrant, Ziekenfonds wil patiënten naar Marokko sturen, artikel verschenen op 7 december 2000.

Vrouwenbond FNV, Reader Pensioenen, Uw pensioen mevrouw?, Amsterdam, september 1998.

Werkgroep Allochtoon Zorgcentrum, nieuwsbrief over de ontwikkeling van een zorgcentrum voor allochtonen in de Deelgemeente Delfshaven, nummer 3.

WoonGroepWinkel, Voortgangsrapportage ex 98/106.1, Wonen met gemeenschappelijkheid voor allochtone ouderen, Rotterdam, 2 december 1999.

Zijderveld, Anton C., Islam moeilijk af te schudden, artikel verschenen in de Volkskrant, 16 mei 2000.

Zuijdgeest, Nicolien, Ouderen slaan geen bushokjes in elkaar, artikel verschenen in nummer 10 van Contrast, november 2000.